

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

MISIR'DA TOPLUM, SOSYO-KÜLTÜREL ve EKONOMİK YAŞAM

-FETHİNDEN EMEVİLER DÖNEMİNİN SONUNA KADAR

(18-132/639-750)-

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KEVSER BEYAZYÜZ

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. NAHİDE BOZKURT

ANKARA 2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

MISIR'DA TOPLUM, SOSYO-KÜLTÜREL ve EKONOMİK YAŞAM

-FETHİNDEN EMEVİLER DÖNEMİNİN SONUNA KADAR

(18-132/639-750)-

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KEVSER BEYAZYÜZ

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. NAHİDE BOZKURT

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi:

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (01/06/2015).

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı, Soyadı ve İmzası

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR	1
I. Kaynaklar.....	1
II. Araştırmalar.....	5
GİRİŞ	8
1. Arapların Fethine Kadar Mısır Tarihine Genel Bir Bakış.....	8
1.1. Eski Krallık (M.Ö. 3315-2160).....	12
1.2. Orta Krallık (M.Ö. 2160-1580).....	13
1.3. Yeni Krallık (M.Ö. 1580-525).....	14
2. Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi	17
2.1. Hulefâ-i Raşidin Dönemi (18-40/639-661)	18
2.2. Emevîler Dönemi (40-132/661-750).....	26
I. BÖLÜM: TOPLUM.....	30
1. Etnik Gruplar.....	31
1.1. Kıptîler	31
1.2. Rumlar.....	35
1.3. Araplar	37
1.4. Berberîler.....	42
1.5. Nûbeliler.....	45
2. Dinî Gruplar	47
2.1. Yahudiler	47
2.2. Hıristiyanlar.....	49
2.3. Müslümanlar.....	54
3. Sosyal Sınıflar	56
3.1. İdareciler	58
3.2. Halk/Tebaa	61
II. BÖLÜM: SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAM	65
1. Evler	65
2. Giyim-Kuşam.....	70

3. Dinî Bayramlar ve Festivaller	72
4. Halk İnanışları.....	75
III. BÖLÜM: EKONOMİK YAŞAM	78
1. Malî Yapı	80
1.1. Kurumlar	80
1.2. Vergiler/ Gelir Kaynakları.....	83
2. Halkın Ekonomik Uğraşları	91
2.1. Tarım/Ziraat.....	92
2.2. Ticaret	95
2.3. Sanayi/Zanaat	99
SONUÇ	102
EK	105
KAYNAKÇA	107
ÖZET	118

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bkz.	: Bakınız
CE	: Coptic Encyclopedia
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
EJD	: Encyclopedia Judaica
İFD	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa numarası
ss.	: Sayfaları arasında
thk.	: Tahkik eden
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

İslam'ın, Hz. Muhammed'in vefatının hemen ardından çok kısa bir sürede geniş bir coğrafyaya yayılması oldukça ilgi çeken bir gelişmedir. İslamiyet'i kabul eden Araplar ve onların Hıristiyan soydaşlarından müteşekkil ordular, Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının deneyimli askerî birlikleri karşısında büyük zaferler kazanarak geldikleri toprakların hâkimiyetini onlardan devralmışlardır. Bunun sonucunda ortaya çıkan tablonun, iki büyük imparatorluğun kendileri için önemli eyaletleri ellerinde tutmayı başaramaması, daha önce böyle bir askerî tecrübesi olmayan Arapların bir anda önlerinde durulamayan akıncılar haline gelmesi ve bu durumun geçici olmayıp ele geçirilen yerlerde İslam'ın ve Arap kültürünün yayılmasıyla sonuçlanması gibi boyutları vardır.

Müslüman müelliflerin bilhassa *fütûhat*, çağdaş veya Batılı araştırmacıların ise *İslam'ın yayılışı* bağlamında ele aldıkları mezkûr süreç tarihî açıdan büyük bir önem taşımaktadır. Zira bu gelişmenin Müslümanların hâkimiyeti altına giren toprakların dinî ve demografik yapısının farklılaşması gibi önemli bir sonucu vardır. Ayrıca Müslümanlar, bu yayılışla birlikte, Rumlar ve Farsların kültürel mirası, idarî yapılanmaları ve kurumlarıyla karşı karşıya kalmış, geniş bir gayrimüslim kitleyle hem onların yöneticileri hem de bir arada yaşadıkları insanlar olarak muhatap olmuşlardır. Bu tecrübenin dinî ve etnik açıdan kozmopolit bir İslam toplumunun, daha önceki kurumlar ve sistemden yararlanarak kendi idarî mekanizmasını oluşturan bir Müslüman yönetiminin, kısacası İslam medeniyetinin oluşumunda başat rol oynadığını söyleyebiliriz.

Mısır, önemli boyutlarına yukarıda işaret ettiğimiz yayılış sürecinin müşahhas hale geldiği coğrafyalardan biridir. Müslümanlar Hz. Ömer'in hilafeti sırasında ele

geçirdikleri bu ülkede, farklı etnik kökenlere mensup, çoğunluğu Hıristiyan -ve daha azı farklı dinlere bağlı- bir nüfusla karşılaşmışlardır. Ayrıca Bizans'ın önemli bir eyaleti ve gelir kaynağı olması nedeniyle kurumsallaşmış bir yönetim mekanizmasını devralmışlardır. Mısır, bu özellikleriyle bize fetihlerle birlikte yaşanan siyasî, dinî ve kültürel karşılaşmaların canlı bir örneğini sunmaktadır. Bunun yanı sıra Araplığın ve İslâmiyet'in ülkenin etnik ve dinî karakterinin baskın unsurları haline gelmesi de üzerinde durulması gereken bir değişim örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ana hatlarıyla ifade etmek için *İslam'ın yayılışı* diyebileceğimiz bu tarihsel süreçte yaşanan gelişmeleri Mısır özelinde değerlendirdiğimiz tezimiz, ülkenin fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır. Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte Antik Mısır Medeniyetine de kısaca değindiğimiz bir tarihsel çerçeve sunmaya çalıştık. İlk bölümümüz olan Toplum'da, ülkedeki etnik, dinî unsurları ve sosyal sınıfları ele aldık; tespit edebildiğimiz değişimlere işaret ettik. İkinci bölümümüzde sosyokültürel yaşamla ilgili bazı ayrıntılara yer vermeye çalıştık. Son bölümümüzde ise ana hatlarıyla ekonomik yapıyı ortaya koymayı amaçladık.

Çalışmam sırasında başta ilmî açıdan olmak üzere her türlü desteği sunan ve anlayışı gösteren danışmanım Prof. Dr. Nahide Bozkurt'a teşekkür etmeyi borç biliyorum. Ayrıca bazen yorucu ve meşakkatli bir hal alabilen bu süreçte hep yanımda olan aileme ve yakınlarıma çok müteşekkir olduğumu da bilhassa ifade etmeliyim.

Kevser Beyazyüz

Ankara, 2015.

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

I. Kaynaklar

Fetinden Emevîler döneminin sonuna kadar Mısır'ı toplumsal, iktisadî ve sosyo-kültürel açıdan incelediğimiz çalışmamızda yararlandığımız kaynakları üç grupta toplayabiliriz. Bunlar genel tarih kaynakları, Mısır'ın fethine, tarihine ya da faziletleriyle ilgili eserler ve coğrafya kaynaklarıdır.

Giriş bölümünde, sosyal açıdan ele aldığımız dönemi daha iyi anlamak için tarihsel süreci özetlemeye çalıştık. Bunun için fethin nasıl gerçekleştiğini, Hulefâ-i Raşidîn ve Emevîler döneminde Mısır'da yaşanan önemli siyasî olayları ele aldık. Söz konusu tarihsel çerçeveyi oluşturmak için genel tarih kaynaklarından yararlandık. Bu bağlamda Ya'kubî'nin (ö. 292/905) *Tarih*'i¹ ve yaşanan olayları yıl yıl detaylı bir şekilde anlatan Taberî'nin (ö.310/923) *Tarihü'r-rüsûl ve'l-mülûk*'u² ile İbnü'l-Esir'in (ö.630/1233) *el-Kâmil fi't-tarih*'i³ başvurduğumuz temel kaynaklar oldu. Fütûhât kitapları arasında sayılması gereken Belazürî'nin (ö. 279/892-3)

¹ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Cafer, *Tarihü'l-Ya'kubî* (thk. Abdülemir Mühennâ), I-II, Beyrut: Şirketi'l-A'lemiyi li'l-Matbuât, 2010.

² Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-rüsûl ve'l-mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire: Daru'l-Maarif, 1977-1988.

³ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih* (thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), I-XI, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

Fütûhu'l-büldân'i⁴, konuya oldukça sınırlı bir yer ayırmış olmasına rağmen naklettiği önemli bilgiler nedeniyle temel kaynaklarımız arasında sayılmalıdır.

Mısırlı ya da Mısır'a yerleşmiş müellifler, ülkelerini İslam öncesi tarihi, fethi, idarecileri gibi çeşitli açılardan detaylı bir şekilde ele aldıkları eserler kaleme almışlardır. Mısır'a hasredilmiş bu eserler, konumuzla doğrudan ilgili olmaları, tarihî açıdan ilgilendiğimiz döneme yakınlıkları ya da Mısır'la ilgili rivayetleri büyük ölçüde toplamış olmaları gibi çeşitli özellikleriyle çalışmamız için büyük bir önem arz etmektedirler. Dolayısıyla bu müktesebat, bilgilerimizin çoğunu onlardan aldığımız esas kaynaklarımızı oluşturmuştur. İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) Mısır'ın fethini anlattığı *Fütûhu Mısır* isimli eseri⁵ bu bağlamda zikretmemiz gereken ilk kaynaktır. Aynı zamanda muhaddis ve fakih de olan İbn Abdülhakem'in *Fütûh*'u konuyla ilgili bütün çalışmalar için ana kaynak olma özelliği taşımaktadır. Müellif, Hz. Peygamber'in Kıptiler hakkındaki tavsiyesiyle başladığı eserinde, Mısır'a Müslümanlardan önce kimlerin hâkim olduğunu ele almakta, daha sonra ayrıntılı bir şekilde fethi anlatmakta ve fetihden sonra gerçekleştirilen icraatlarla ilgili bilgi vermektedir.⁶ En çok başvurduğumuz bir diğer kaynak ise Kindî'nin (ö. 350/961)

⁴ Belazürî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-büldân –Ülkelerin Fetihleri-* (çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

⁵ İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh, *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ* (nşr. Charles C. Torrey), New Haven: Yale University Press, 1920.

⁶ İbn Abdülhakem ve eseri hakkında detaylı bilgi için bkz., Nadir Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem", *DİA*, XIX, ss. 278-279; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*

Mısır valileri ve kadılarıyla ilgili kitabı *Vulât*'tır.⁷ Müellif, Mısır valilerini sırayla zikredip yönetimleri sırasında meydana gelen önemli olayları özlü bir biçimde aktarmıştır. Eserin bu özelliği ilgilendiğimiz dönemi derli toplu bir şekilde görmemize büyük bir katkı sağlamışsa da olayların ayrıntılarına girmemiş olması bizi bazı boşluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Makrîzî'nin (ö. 845/1442), *Hitat*'ı⁸ az önce zikrettiğimiz boşlukları doldurması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Müellifimiz, ülkenin siyasî tarihiyle ilgili olayların yanı sıra, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatla ilgili kıymetli bilgilere yer vermektedir. İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) kendi dönemine kadar Mısır tarihini anlattığı *en-Nücûmu 'z-Zahire*'si⁹ de en sık kullandığımız kaynaklar arasındadır. Mısır'ın fetihden önceki tarihi, faziletleri hakkında kısaca bilgi veren müellif, Kindî gibi valileri sırayla zikrederek dönemleri hakkındaki rivayetleri nakletmiştir. İbn Tağrıberdî'nin çalışmasını, Kindî'nin *Vulât*'ından ayıran husus daha detaylı olmasıdır. Nitekim o, her bir valiyi anlatırken, ele aldığı kişinin kimliği ve hayatı hakkındaki rivayetleri ve döneminde yaşanan önemli olayları aktardığı bir giriş yapmış ardından da yıl yıl yaşanan olayları zikretmiştir. Ancak ikinci kısımda aktardığı bilgiler sadece Mısır'la ilgili değildir.

⁷ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub b. Hafs, *Kitâbü 'l-Vülât* (nşr. Rhuvon Guest), Beyrut: Matbaati'l-Âbâ'l-Yesûîn, 1908.

⁸ Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *el-Mevâiz ve 'l-i'tibâr bi-zikri 'l-hitat ve 'l-âsâr*, I-II, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

⁹ İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf, *en-Nücümü 'z-zâhire fî mülûki Mısır ve 'l-Kahire*, I, Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, ts.

Kindî'nin *Kitâbu fezâilu Mısır'ı*¹⁰, İbn Zûlak'ın (ö. 387/997) *Fezâilu Mısır'ı*¹¹ ve İbn Zahire'nin (ö. 888/1483) *Fezâilu'l-bâhire*'si¹² de yararlandığımız kaynaklar arasındadır. Bu eserlerde Mısır'ın faziletleri bağlamında, tarihî açıdan taşıdığı önem, Mısır'a gelen veya yerleşen peygamberler, iklimi ve coğrafi konumunun sağladığı yararlar, kıymetli ürünler gibi hususlara yer verilmiştir.

Toplumsal ve ekonomik hayatla ilgili dikkat çekici bilgiler veren İslam coğrafyacılarının eserleri de temel kaynaklarımız arasındadır. Ya'kubî'nin *Kitâbu'l-Buldân*'i¹³, Mukaddesî'nin (ö. 390/1000) *Ahsenü't-Tekâsim*'i¹⁴, İbnü'l-Fakih'in (ö. III-IV/IX-X. yüzyıl) *Kitâbu'l-Buldân*'i¹⁵, İbn Havkal'ın (ö. IV./X. yüzyıl ?) *Sûretü'l-*

¹⁰ Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub b. Hafs, *Kitâbu Fezâilu Mısri'l-mahruse* (thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1997.

¹¹ İbn Zûlak, Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn, *Fezâilu Mısır ve ahbâruhâ ve havassuhâ* (thk. Ali Muhammed Ömer), ?.

¹² İbn Zahire, Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed b. Muhammed, *el-Fezâilü'l-bahire fî mehâsinî'l-Mısır ve'l-Kahire* (thk. Mustafa es-Sakâ, Kamil el-Mühendis), el-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Muttedidetü: Matbaatu Dâru'l-Kütüb, 1969.

¹³ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Cafer, *Kitâbü'l-Buldân*, LEIDEN: E.J.BRILL; 1891.

¹⁴ Mukaddesî, Ebû Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahsenü't-Tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim* (nşr. Michael Jan de Goeje), Frankfurt am Main: Institute für Geschichte der Arabisch- Islamischen Wissenschaften, 1992.

¹⁵ İbnü'l-Fakih, Ebu Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshak, *Muhtasarü Kitâbu'l-Buldân* (thk. Michael Jan de Goeje), Leiden: E.J.Brill, 1885.

Arz'i¹⁶, İbn Hurdazbih'in (ö. ?) *Mesâlik*'i¹⁷ ve Yakut el-Hamevî (ö. 626/1129) *Mu'cem*'i¹⁸ Mısır'la ilgili verdikleri bilgilerden yararlandığımız müelliflerdir.

II. Araştırmalar

Mısır kadim medeniyeti, Roma ve Bizans'ın önemli bir eyaleti olması, önemli bir dinî grup olan Kıptilere ev sahipliği yapması gibi yönleriyle çağdaş araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Erken dönemde Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve daha sonra Müslüman Arap kimliği kazanması da söz konusu ilgiyi arttırmıştır.

Özel olarak Mısır'la ilgili kaynaklara geçmeden önce Ramazan Altınay'ın, *Emevîler'de Günlük Yaşam*¹⁹ isimli çalışmasına değinmemiz gerekmektedir. Çalışmada şehir hayatı, yeme-içme, giyim kuşam kültürü vb. gibi toplumsal ve kültürel hayatın unsurları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Araştırmada Mısır'la ilgili farklı konulara dair değinilen birkaç bilgi vardır. Biz bu eserden, Emevîler dönemindeki toplumsal ve kültürel hayatın genel durumunu öğrenmek için istifade ettik.

¹⁶ İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî, *Sûretü'l-Arz*, Leiden: E.J.Brill, 1938.

¹⁷ İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Frankfurt am Main: Institute für Geschichte der Arabisch- Islamischen Wissenschaften, 1992.

¹⁸ Yâkût el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-IV, Frankfurt am Main: Institute für Geschichte der Arabisch- Islamischen Wissenschaften, 1994.

¹⁹ Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Nadir Özkuyumcu'nun *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika -18-132/639-750-* başlıklı Mısır ve Kuzey Afrika fetihleriyle ilgili tezi de konumuzla doğrudan ilgilidir.²⁰ Yazar araştırmasında bölgenin fethinin yanı sıra her iki bölgede oluşturulan idarî ve malî teşkilatı da ele almıştır. Çalışmamızın fetih sürecini ve malî yapıyı anlattığımız kısımlarında bu araştırmadan hem konuyla ilgili rivayetlere ve kaynaklarına ulaşmak, hem de tartışmalı hususlarla ilgili yapılan değerlendirmeler açısından yararlandık.

Araştırmacıların papirüsler üzerinde yaptığı incelemeler, Emevîler dönemine tarihlendirilen bazı belgeleri de içerdiği için faydalandığımız diğer çalışmalardır. H. I. Bell'in *Der Islam*'ın dört ayrı sayısında yayınlanan *Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum* başlıklı²¹, makaleleri British Müzesi'ndeki papirüslerin İngilizce neşrini içermektedir. Söz konusu belgeler eyalet merkezinden yerel yöneticilere gönderilen mektuplardan müteşekkildir. Söz konusu mektuplarda vergilerin miktarı ve ödenmesiyle ilgili talimatlar, başkente gönderilmesi talep edilen ürünler hakkında detaylı bilgiler vardır. Adolf Grohman *Arabic Papyri From Hirbert el-Mird* isimli²² çalışması ise Ölü Deniz yakınlarındaki Hirbert el-Mird'de bir mağarada bulunan papirüslerin Arapça ve İngilizce neşrini içermektedir. Bu belgeler

²⁰ Nadir Özkuyumcu, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika -18-132/639-750-*, Marmara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

²¹ H. I. Bell, "Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum", *Der Islam*, ? (1911), 267-283, 372-384; "Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum", *Der Islam*, III/1 (1912), 132-140, 369-373; "Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum", *Der Islam*, ?, (1913), 132-140, 369-373.

²² Adolf Grohman, *Arabic Papyri From Hirbert el-Mird*, Louvain: Universite de Louvain, 1963.

büyük ölçüde zarar görmüş olmakla birlikte Emevîler döneminde yapılmış yazışmaları içermeleri itibariyle önem taşımaktadırlar. Nabia Abbott'un Kurre b. Şerik'e ait mektupları neşrettiği *The Kurrah Papyri From Aphrodito in The Oriental Institute* isimli eseri²³ ise Mısır valisi Kurre b. Şerik'in mektuplarının neşridir. Araştırmacı papirüslerin Arapça ve İngilizce neşrinin yanı sıra Kurre b. Şerik'in hayatına ve Mısır'ın Müslüman idaresi altına girmesiyle birlikte oluşan yeni tabloya da birer bölüm ayırmıştır.

²³ Nabia Abbott, *The Kurrah Papyri From Aphrodito in The Oriental Institute*, Chicago: The University of Chicago Press, 1998.

GİRİŞ

1. Arapların Fethine Kadar Mısır Tarihine Genel Bir Bakış

Mısır, tarih öncesi devirlerden itibaren bağımsız bir devlete ve izleri bugün dahi görülebilen kadim bir medeniyete ev sahipliği yapmış bir ülkedir. Bu bölge, ticaret yolları açısından önem taşıyan coğrafi konumu ve Nil Nehrinin suladığı bereketli toprakları sayesinde tarih boyunca dikkat çekmiştir. Ülkeye verilen Mısır isminin, *sur*, *kale* anlamına gelen *mâsôr* kelimesinden, Batı dillerindeki Egypt sözcüğünün ise Memfis'in eski adı olan Hakuptah/Hikuptah'tan geldiği düşünülmektedir.²⁴ Coğrafi olarak Afrika kıtasının kuzey-batısında yer alan Mısır'ın Akdeniz ve Kızıldeniz'e kıyısı vardır. Nil Nehri, batısında Libya, güneyinde ise Sudan'ın yer aldığı ülkeyi boydan boya kat etmektedir. Nil'in akış yönü esas alınarak yapılan taksimata göre ülkenin kuzeyine *Aşağı Mısır (delta)*, güneyine ise *Yukarı Mısır (vadi)* denilmektedir.²⁵ Gücünü yitirdikten sonra sırasıyla Pers, Yunan, Roma, Bizans, Arap ve Türk hâkimiyetleri altına giren Mısır, Fransa'nın kısa süreli işgali ve İngiltere sömürgesi altında geçen yılların ardından tekrar bağımsızlığını kazanmıştır.

Ülkenin ilk sakinlerinin kim oldukları ya da nereden geldikleri hakkında kesin bir kanaat yoktur. Kazılan mezarlarda bulunan iskeletler üzerinde yapılan araştırmalar,

²⁴ Hilal Görgün, "Mısır (Tarih/Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar)", DİA, XXIX, s. 555.

²⁵ Afet İnan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: TTK Yay., 1987, s. 3.

ülkede yerli halkın yanı sıra Asya ve Afrika'dan göç etmiş insanların da yaşadığını ortaya çıkarmıştır.²⁶

Nil Nehri, başta tarım olmak üzere, ulaşım, balıkçılık gibi faaliyetlere imkân sağlaması nedeniyle Mısırlıların hayatında önemli bir yer işgal etmiştir. Sulama kanallarının yeterli olmayışı ve nehrin taşıdığı alüvyonların toprağın bereketini arttırması sebebiyle Nil'in kabarması ve taşması, ekim yapılabilmesi için elzemdir. Bu yüzden nehir sularının azaldığı ve taşmadığı senelerde ülkede kıtlıklar yaşanmış; bu durum büyük bir afet olarak görülmüştür.²⁷ Nil'in Mısırlıların hayatı üzerindeki etkisine birtakım bilimsel gelişmelerin ortaya çıkışında dahi rastlamak mümkündür. Nitekim ziraat faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için Nil'in ne zaman kabarcacağını hesaplamak durumunda kalan Mısırlılar, Güneş yılı esaslı takvimi doğruya çok yakın bir şekilde düzenlemiş ve kullanmışlardır. Benzer bir şekilde taşkın sonrası kaybolan arazi sınırlarının yeniden belirlenmesi gerekliliği de geometrinin ilerlemesine katkı sunmuştur.

Mısır, jeopolitik konumu ve Nil'in suladığı bereketli topraklarının ekonomik değerinin yanı sıra dinler tarihi açısından müstesna konumuyla da ilgi çekmiştir. Nitekim Hz. Yusuf ve Musa ile ilgili anlatılar başta olmak üzere, Kutsal Kitaplarda nakledilen bazı olayların yaşandığı yer olarak Mısır'a işaret edilmiştir.²⁸ Ayrıca nasıl yapıldıkları pek çok efsaneye konu olan piramitleri, şifreli ve büyüdü olduğu

²⁶ İnan, ss. 8-12. Mısırlıların Orta Asya kökenli oldukları iddiası için bkz.; Yusuf Ziya Özer, *Mısır Tarihi*, Ankara: TTK Yay., 1939, ss. 16-25.

²⁷ Özer, ss. 9-15.

²⁸ Örnekler için bkz.; Tevrat, Çıkış 3/12, Tesniye 9/7-21; İncil, Matta 2/13-14; Kur'an, Yusuf/21, Zuhruf/51.

düşünülen hiyeroglif adlı resim yazısı ve bir dönem Avrupa'da yenilince her hastalığa deva olduğuna inanılan mumyalarıyla dikkat çeken Mısır Medeniyeti hem ilmî hem de popüler bir ilgi ve merakın konusu olmuştur. Bu ilgi ve meraka, *Mısır bilim (Egyptology/علمالمصريات)* olarak adlandırılan disiplinin çatısı altında akademik bir hüviyet kazandırılmış, Mısırologistler Antik Dönemde ortaya çıkan Mısır Medeniyetinin tarihi, dili, dini, kültürü ve sanatı hakkında önemli araştırmalar yapmışlardır. Bilhassa Napoléon'un (1769-1821) 1798'deki Fransa seferi sırasında çeşitli incelemelerde bulunmaları için bilim adamlarından oluşan bir heyeti de yanında götürmesi, alan ile ilgili çalışmalar açısından bir dönüm noktası olmuştur.²⁹ Jean-François Champollion (1790-1832)'un 1822'de hiyeroglif yazısını çözmesi ise Mısır tarihinin bilinmeyenlerinin vesikalar ışığında aydınlatılmasına büyük bir katkı sunmuştur.³⁰ Bu ilk ve önemli adımların üzerinden ilerleyen araştırmalar sonucunda bazı noktaları karanlık kalsa da Antik Mısır tarihi ve medeniyeti büyük ölçüde aydınlatılmıştır.

Mısır bilim araştırmalarında Mısır'ın eski tarihi; *tarih öncesi devirler* ve *tarihî devirler* olmak üzere iki bölüme ayrılarak incelenmiştir. Tarih öncesi devirler,

²⁹ *Savant* adı verilen bu heyet, bulgularını 'La Description de l'Egypte' isimli 24 ciltlik hacimli bir çalışmada yayımlayarak, bilim dünyasının faydasına sunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Douglas J. Brewer, Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar* (çev. Nihal Uzan), Ankara: Arkadaş Yay., 2011, ss.7-8.

³⁰ Mısır bilim çalışmalarının seyri ve kaynaklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Arif Müfid Mansel, *Mısır ve Ege Tarihi Notları*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1938, ss. 1-8; İnan, ss. 13-24.

paleolitik, neolitik ve eneolitik çağlara ayrılmaktadır. Bu dönemlerde, yerleşik hayata geçilmiş; ilk köyler ve şehirler kurulmuş; ticaret ve dinî hayat gelişmiştir.³¹

Tarihî devirleri belirlemek için başvurulmuş kaynakların korunamamış olmaları veya hatalı bilgiler vermeleri kesin bir kronoloji tespitini imkânsız kılmaktadır. Farklı belgelerin karşılaştırılması yoluyla bu imkânsızlığı aşmak için uğraşmış; bu arada Mısırlı tarihçi-rahip Manethon (M.Ö. III. yy.)'un sıralaması ve tasnifi genel kabul görmüştür. Buna göre Eski Mısır tarihi incelenirken otuz bir sülalenin hüküm sürdüğü *Eski, Orta ve Yeni Krallık* olarak adlandırılan üçlü bir bölümlenme esas alınmıştır.³²

Palermo Taşı ve Torino Papirüsü gibi tarihi vesikalara göre Mısır'da Eski Krallık devri başlamadan önce *Tanrı-Krallar* veya *Horusa Tapanlar Saltanatı* olarak anılan bir dönem yaşanmıştır. Ülkenin kuzeyinde ve güneyinde iki ayrı siyasî yapılanmanın ortaya çıktığı bu dönemde devlet teşkilatının esasları şekillenmiştir. Buna göre kral mutlak idaresine boyun eğilen insan şeklinde bir ilah olarak kabul edilmiştir.³³ Yeni arkeolojik keşifler, bu dönemin sonunda Narmer isimli kralın Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirdiğini ortaya çıkarmıştır. Narmer'in halefi olan Menes'in kurduğu I. Sülale ve ardından gelen II. Sülalenin hâkimiyeti, hükümet merkezi Tinis olduğu için

³¹ İnan, ss. 33-56; Mansel, ss. 12- 24. Tarih öncesi devirlerin yeni buluntular ışığında detaylı bir değerlendirmesi için bkz.; Kurt Bittel, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları* (çev. Halet Çambel), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1945, s. 4-50.

³² Görgün, s. 555. Bu bölümlendirme, yaşanan önemli olaylara göre çeşitli alt başlıklar eklenerek genişletilmektedir. Bkz.; İnan, s. 57; Mansel, ss. 10-11; Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi* (çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul: Kabalcı Yay., 2004, ss.186-193.

³³ Mansel, ss. 24-27.

Tinitler devri olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Memfis şehri kurulmuş, hiyeroglif yazısı son şeklini almış, Sina bölgesine seferler yapılmıştır.³⁴

1.1. Eski Krallık (M.Ö. 3315-2160)³⁵

III. Sülale ile başlayan ve X. Sülalenin hâkimiyetini de kapsayan dönem Eski Krallık devri olarak adlandırılmaktadır. Bu evrede hem idarî yapılanmada hem de kültür ve medeniyet alanında ilerlemeler kaydedilmiştir.

Eski krallık devrinin en parlak dönemi IV. Sülale zamanında yaşanmıştır. Bu sülalenin ilk hükümdarı Snefru (M.Ö. 2600-2571), Nûbe'ye sefer düzenlemiş, Lübnan ve Suriye ile ticari ilişkiler kurmuş, Sina'daki Asya kavimlerine karşı zafer kazanmıştır. Snefru'dan sonra gelen Keops (M.Ö. 2571-2548), başarılı bir iktidar sürmesinin yanı sıra inşa ettirdiği devasa piramitle Mısır sanatını bu alanda en ileri noktaya taşıyan kişi olarak bilinmektedir.

V. Sülale ise Mısır'daki dinî anlayışta yaşanan bir değişim nedeniyle ön plana çıkmaktadır. Zira Horus artık önemini kaybetmeye başlamış ve Güneş Tanrısı Ra devletin baş ilahı olarak kabul edilmiştir. VI. Sülale devrinde de Mısır'ın çevresine seferler düzenlenmiş, Suriye ve Filistin'de Amurrulara karşı mücadele edilmiştir.

³⁴ İnan, ss. 60-64.

³⁵ Geçiş dönemlerinin dâhil edilip edilmemesine göre, krallık dönemlerinin başlangıç ve bitiş tarihleri değişmektedir. Biz burada ara dönemi de ilgili oldukları krallığın içinde gösterecek şekilde tarih verdik.

Eski Krallık, VII. Sülaleden itibaren çöküş evresine girmiş, büyük arazi sahipleri ve yerel yöneticiler merkezi otoriteden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Dönemin sonlarına doğru Yukarı Mısır'ın ayrılmasıyla siyasi birlik tamamen yitirilmiştir.³⁶

1.2. Orta Krallık (M.Ö. 2160-1580)

Orta Krallık devri, XI. Sülale ile başlamış, XVII. sülale ile sona ermiştir. Mısır'ın siyasi birliği XI. Sülale zamanında yeniden tesis edilmiştir. Bu dönemde Nil'in sularının azlığı nedeniyle büyük bir kıtlık yaşanmıştır.

Sudan'dan gelen saldırıları önlemek amacıyla Mısır hudutlarına kale ve duvarlar inşa eden XII. Sülale hükümdarları, pek çok kara ve deniz seferi düzenlemiş ayrıca ülkede büyük çaplı imar faaliyetlerine girişmişlerdir.

Orta Krallık devrinin en dikkat çekici olayı ise Hiksos³⁷ istilasıdır. Ön Asya'da yaşanan karışıklık ve göç hareketleri sonucunda Mısır'a gelen bu halk M.Ö. 17. yüzyılda ülkenin yönetimini ele geçirmiştir. Hiksoslar, XV ve XVI. Sülaler aracılığıyla Mısır'ı idare etmişler fakat yerli halkın hafızasında kötü izler bırakan yabancı istilacılar olarak kalmışlardır. Teb'de toplanan Mısır prensleri Hiksos

³⁶ Eski Krallık Döneminin ayrıntılı bir tasviri için bkz.; Mansel, ss. 30-68.

³⁷ Hiksosların Hurrilerle akraba oldukları düşünülmele birlikte kökenleri hakkında tartışmalar sürmektedir. Özer, ss. 174-182.

hâkimiyetine karşı mücadeleye başlamış ve M.Ö. 1585'te bağımsızlıklarını yeniden kazanmışlardır.

Fenike'de Mısırlı görevlilerin lakaplarını içeren hiyerogliflere rastlanmış ancak yeterli belge olmadığı için bölgenin Mısır hâkimiyeti altına girip girmediğini tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu dönemde Ege adaları ile de ilişki kurulmuş, Girit'le ticaret yapılmış ve bu ilişki dolayısıyla Mısırlı memurlar diğer dilleri öğrenmişlerdir.³⁸

1.3. Yeni Krallık (M.Ö. 1580-525)

Hakkında daha çok bilgiye sahip olunan Yeni Krallık döneminde Mısır, XVIII. ve XX. Sülâlerin yönetimi altında en parlak devirlerinden birini yaşamıştır. Başlangıçta barışçıl bir dış politika takip edilirken III. Tutmosis (M.Ö. 1484-1450) zamanında ordu yirmi yıl boyunca her sene sefere çıkmış ve Mısır'ın çevresi üzerindeki hâkimiyeti pekiştirilmiştir.

Yeni Krallık Devrinin çok tartışılan gelişmelerinden biri dinî anlayışta yaşanan büyük değişimdir. M.Ö. 1370 ve 1352 yılları arasında hüküm süren IV. Amenofis dinî bir reform başlatmış ve Aton kültünü, Amon ilahı etrafında şekillenen inancın yerine geçirmek için uğraşmıştır. Bu değişimde, dinî anlayışta bir yenilik yapma arzusundan ziyade büyük bir güce sahip Amon rahiplerinin yönetim üzerindeki etkisini kırma isteğinin rol oynadığı da ileri sürülmüştür. İstenen değişimi sağlamak için Orta Mısır'da *güneşin ufku* anlamına gelen *Akhet-Aton (Tel-el-Amarna)* isimli

³⁸ Orta Krallık Dönemiyle ilgili detaylı tarihsel bilgi için bkz.; İnan, ss. 77-99.

yeni bir başkent kurulmuş, hükümdar kendi ismini de değiştirmiş, tek tanrı inancının yayılması için uğraşmış ve yeni ilahın heykellerle temsil edilmesine izin verilmemiştir.³⁹

Akhenaton'un yaptığı radikal değişiklikler uzun ömürlü olmamış ve kendi iktidarının son dönemlerinde eski inanca geri dönmüştür. Tutankhamon (M.Ö. 1333-1323), selefinin icraatlarının aksi yönde hareket etmiş, Amon'u baş ilah olarak kabul etmiş, başkenti tekrar Teb'e taşımış böylece Amarna dönemini kesin olarak bitirmiştir.

Ramsesler olarak adlandırılan XIX. Sülale zamanında Mısır, dış politikada yeniden aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Ülkenin güneyine ve Asya'ya başarılı seferler düzenlenmiş, büyük miktarda esir ve savaş geliri elde edilmiştir. Filistin ve Suriye'nin fethedildiği bu devreyi Mitanniler ve Hattiler gibi büyük Asya devletleriyle diplomatik münasebetlerin kurulması izlemiştir. Nitekim tarihteki ilk yazılı antlaşma olarak kabul edilen Kadeş Antlaşması (M.Ö. 1278) bu diplomatik ilişkilerin bir mirasıdır.⁴⁰

XXI. Süleleden itibaren Mısır'da Libyalılar, Habeşliler ve Asurîler gibi yabancı unsurların hâkimiyeti başlamıştır. Bağımsızlık mücadelesine girişen veya kendi bölgelerinde iktidar süren yerli sülalelerin varlığı bilinse de ülke önce Pers istilasına uğramış, M.Ö. 333'te İskender'in ülkeyi ele geçirmesinin ardından da dönemin güçlü devletleri arasında el değiştiren önemli bir eyalet haline gelmiştir.

³⁹ Bu yeni dinî anlayışın monoteist bir karakterde olduğu iddiasının değerlendirmesi bkz.; Brewer; Teeter, ss.56-58.

⁴⁰ İnan, ss. 99-164.

Siyasi bağımsızlığını yitirse ve büyük istilalara maruz kalsa bile Mısır, uzun bir süre boyunca kültürünü ve dinî yapısını korumayı başarmıştır. Ancak özellikle Roma hâkimiyeti sırasında Hıristiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle birlikte Mısır'ın yerli inanç ve gelenekleri pagan kültüre ait oldukları gerekçesiyle tepkilere maruz kalmıştır. Bu tepkiler, siyasî idarecilerin verdiği destekle zaman zaman yasaklara ve geçmişe ilişkin unsurların tahrifine yol açmıştır. Bu geçiş döneminde Mısır kültürü, daha öncesinde girdiği duraklama devrinin de etkisiyle artık sadece tarihsel vesikalarda yaşamaya başlamıştır.⁴¹

⁴¹ Mısır Medeniyetinin 'kayboluşu' veya yaşadığı köklü değişim ile ilgili olarak bkz.; Brewer; Teeter, ss. 221-224. Eski Mısır ile ilgili liste ekle.

2. Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi

Hz. Muhammed (ö. 10/632), vefat ettiğinde arkasında Arap Yarımadasının tamamında hâkimiyeti elde etmiş bir toplum bırakmıştı. Onun vefatıyla yaşanan geçiş sürecinde toplum, parçalanma eğilimi gösterdiyse de Hz. Ebubekir (11-13/632-634) durumu kontrol altına almayı başarmıştı. İlk halife iç bütünlüğü sağladıktan sonra yönünü yeni yeni kurumsallaşan ve güçlenen toplumları için tehlike oluşturabilecek Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarına çevirmişti. Böylece hangi saiklerle gerçekleştirildiğine dair pek çok tartışmanın yapıldığı *İslam fetihleri* başlamış oluyordu.⁴²

⁴² Kısa bir sürede çok geniş bir alanın ele geçirilmesini ifade eden bu fetihlerin hangi sebeplerle yapıldığı araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bu konu hakkında bazı değerlendirmeler için bkz.; Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı –İlk Zafer Yıllarında İslam-* (çev. Nezih Uzel), İstanbul: Pınar Yay., 2002, ss. 14-22; Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi* (çev. Bekir Yıldırım, Cankar İlhan Polat), İstanbul: İnkılab Yay., 2007, ss. 17-29, 521-544; İsrail Balcı, *İlk İslam Fetihleri –Savaş Barış İlişkisi-*, İstanbul: Pınar Yay. 2011, ss. 279-359; Mehmet Özdemir, “Fetih-Tebliğ İlişkisi”, Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu, 2006, ss. 89-96 Mehmet Azimli, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, III/6 (2005), ss. 177-194, Ahmet Turan Yüksel, Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri, *Selçuk Üniversitesi İFD*, 6 (1996), ss. 169-196.

2.1. Hulefâ-i Raşidin Dönemi (18-40/639-661)

Hz. Ebubekir'in iki yıllık hilafetinin ardından yönetimi devralan Hz. Ömer'e (13-23/634-644) birden fazla cephede sürdürülen fetih hareketlerinin kumandası da miras kalmıştı. Suriye, Filistin, Irak ve İran topraklarındaki Müslüman orduları, büyük başarılar kazanmış ve savaştıkları güçleri geri çekilmeye mecbur etmişlerdi. Hatta Suriye ve Filistin cephesinin fethi tamamlanınca Hz. Ömer bu bölgeye gitmiş ve Kudüs'ü bizzat teslim almıştı.⁴³ Mısır'ın fethi de Bizans'ın bu iki önemli bölgesi ele geçirildikten sonra gündeme gelmişti.

Kaynaklara göre Mısır'a sefer düzenlenmesini isteyen ve halifeyi buna ikna etmeye çalışan Amr b. el-Âs'tır (ö. 43/664).⁴⁴ İslam öncesi dönemde bu bölgeyle ticarî ilişkileri olan Amr'ın, Hz. Ömer'in dikkatini Mısır'ı fethetmenin Müslümanlara sağlayacağı faydalara çekmeye çalıştığı rivayet edilmektedir.⁴⁵ Ancak bazı araştırmacılar orduların Mısır'a yönelmesini gerektiren daha önemli bir gerekçeye işaret etmektedirler: Bölgenin, Müslümanların fethettiği bölgelerin geri alınması için askerî bir üs olarak kullanılmaya elverişli durumu. Nitekim Filistin'in fethi sırasında savaşılan komutanlardan bazıları kaçarak Mısır'a geçmişlerdir ve onların ülkedeki askerî birliklerle Müslümanlara saldırmalarından çekinilmektedir.⁴⁶ Bu sebeplerin Mısır'a doğru ilerlemeyi gündeme getirdiği kesin olsa da ordunun nasıl yola çıktığıyla ilgili birbirinden farklı anlatımlar vardır. Bu anlatımlardan birinde, Amr'ın

⁴³ Belazurî, 162.

⁴⁴ İbn Abdülhakem, 53; İbn Tağriberdi, I, 5.

⁴⁵ Kindî, 7.

⁴⁶ Özkuyumcu, ss. 17-18. Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. El-Âs*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001, ss. 85-89; Balcı, ss. 257-260.

halifenin iznini almadan yola çıktığı, bunu haber alan Hz. Ömer'in çok kızıp kendisine bir mektup gönderdiği ve Mısır topraklarına girmediyse geri dönmesini emrettiği aktarılmaktadır.⁴⁷ Bir diğer rivayete göre ise Amr b. el-Âs, Kudüs'ün anahtarlarını almak için bölgeye gelen Hz. Ömer ile görüşüp onu Mısır üzerine sefer düzenlemeye ikna etmeye çalışmıştır. Başta bu fikre pek sıcak bakmayan halife Mısır'ın stratejik konumunun Müslümanlar için arz ettiği tehlike nedeniyle fethine izin vermiştir. Ancak Medine'ye döndüğünde ashabla yaptığı istişare neticesinde bu seferin fazla tehlikeli bulunması üzerine Amr'a Mısır'a ulaşmadıysa geri dönmesini emreden bir mektup göndermiştir.⁴⁸ Üçüncü rivayete göre ise Amr'ı Mısır'ı fethetmekle görevlendiren bizzat Hz. Ömer'dir.⁴⁹

Amr, hicrî 18 (639-640) yılında askerleriyle Mısır'a doğru hareket etmiştir.⁵⁰ Ordu, İslam coğrafyacılarının Mısır'a Filistin yönünden gelindiğinde ulaşılan ilk şehir olarak tanıttıkları Fermâ'ya varmıştır.⁵¹ Şehrin kalesi bir ay kadar kuşatılmış ve sonunda ele geçirilmiş, böylece Fermâ Müslüman hâkimiyeti altına alınan ilk Mısır toprağı olmuştur. Arkasında küçük bir askerî birlik bırakan Amr, Mısır'a kaçan bazı Bizans ileri gelenlerinin sığındığı Bülbeys'e yönelmiştir. Yaklaşık bir ay süren muhasara sırasında ciddi bir mukavemetle karşılaşmıştır. Ordu, Bülbeys'ten sonra Babilon'u fethetmek üzere harekete geçmiştir. Yol üzerindeki stratejik mevkiilerde

⁴⁷ Belazuri, 243.

⁴⁸ Kindî, 8; İbn Tağriberdi, I, 6-7; Özkuyumcu, ss. 18-19. Apak, ss. 89-91.

⁴⁹ İbn Tağriberdi, I, 4; Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi* (çev. Abdülhalık Bakır), Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001; s. 176; Apak, s. 91.

⁵⁰ Taberî, IV, 104; İbnü'l-Esir, II, 405.

⁵¹ İbn Abdülhakem, 58; Ya'kubî, *Kitabu'l-Buldan*, 128.

vuku bulan bazı çarpışmaların ardından Babilon kalesi kuşatılmıştır. Ancak Rumların gösterdiği şiddetli direniş nedeniyle kuşatma bir türlü sona erdirilememiştir. Bu nedenle Amr, Hz. Ömer'e yardım için takviye birliklerin gönderilmesini istediğı bir mektup yazmıştır. Halife de kendisine Zübeyir b. el-Avvâm (ö. 36/656), Ubade b. Samit (ö. 34/654) gibi önemli isimlerin de içinde bulunduğu bir destek kuvveti göndermiştir. Kuşatmanın iyice ağırlaştırılması üzerine Mukavkıs (ö. 21/642 ?), şehrin ileri gelenlerini, bir uzlaşma sağlanması amacıyla Müslümanlara bir heyet gönderilmesine ikna etmiştir. Ancak görüşmeler olumlu bir netice vermemiş ve kale tekrar başlayan çatışmalarla ele geçirilmiştir.⁵² Nil'in taşma zamanında olmasından faydalanarak Ravza adasına sığınan Mukavkıs, çevresindekileri Müslümanların şartlarını kabul etmeye razı ederek Amr'a bir kez daha elçi göndermiştir. Bunun üzerine Babilon Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma sayesinde Mısır sulh yoluyla fethedilmiş statüsünde sayılmış ve ahalisinin cizye ve haraç vermesi kararlaştırılmıştır.⁵³

Müslüman ordusu Mısır'ın iç bölgelerinde gerçekleştirdiğı fetihlerin ardından Bizans'ın bu eyaletteki en önemli şehri olan İskenderiye'ye yönelmiştir. Müslümanlar yol üstündeki tehlike oluşturabilecek yerleşim yerlerini kontrol altına alarak ilerlemeye başlamışlar ve hicrî 20 (641-642) yılında şehri kuşatmışlardır. İskenderiye'nin fethedilmesiyle birlikte Mısır iki yıl süren savaşlar ve kuşatmalar

⁵² İbn Abdülhakem, 55-70; İbn Tağriberdî, I, 9-15; Özkuyumcu, ss. 20-40.

⁵³ İbn Abdülhakem, 70; İbn Tağriberdî, I, 17-18; İsrail Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2006, s. 416.

sonucunda tamamen hâkimiyet altına alınmış, Bizans Müslümanlar karşısında büyük bir kayba uğradığı gibi en önemli eyaletlerinden birini yitirmiştir.⁵⁴

Araştırmacılar Bizans'ın Mısır gibi stratejik ve ekonomik önemi haiz bir eyaleti iki yıl gibi görece kısa sayılacak bir sürede kaybetmesiyle ilgili olarak farklı nedenler ileri sürmektedirler. Vasiliev bu nedenleri kısaca şöyle özetlemektedir:

“(...) Binaenaleyh Arap muvaffakiyetlerinin sebepleri arasında birinci derecede Suriye, Filistin ve Mısırın dinî durumunu, bu memleketlerden ilk ikisinin ahalisi ile Araplar arasındaki akrabalık bağlarını -kıt'aların kabiliyetsizliğini, askerî teşkilâtın dermansızlığını, mülkî idarenin düşük seviyesini ve Mısırdaki içtimai münasebetleri zikretmemiz lâzımdır.”⁵⁵

Mısır'ın fethi Bizans'ı çok önemli bir kayba uğratmışken Müslümanlar için büyük bir kazanç olmuştur. Stratejik konumu sayesinde fethedilen diğer bölgeler güvence altına alınmış, Filistin ve Suriye topraklarına olası bir Bizans saldırısının önü kesilmiştir. Ticaret yolları açısından mühim bir kavşak, Müslümanların kontrolüne geçmiştir. Temel geçim kaynağı zirai faaliyetler olan ülkenin mahsulleri Arap topraklarına akmaya başlamış ve Mısır hilafet merkezinin hububat kaynağı haline gelmiştir.

⁵⁴ Mısır'ın fethinin detaylı anlatımı için bkz.; Alfred J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, Oxford: The Clarendon Press, 1902.

⁵⁵ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara: Maarif Matbaası, 1943, ss.267-268.

Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'ı, Mısır valisi olarak görevlendirmiştir.⁵⁶ Bunun üzerine faaliyetlerine başlayan Amr Mısır'daki idarî teşkilatın kurucusu sayılabilir. Onun ilk icraatları Hz. Ömer'le yaptığı istişareye göre yerini belirlediği Fustat şehrini kurması ve namaz kılmak için de bir cami yaptırması olmuştur.⁵⁷ Bir diğer önemli icraatı ise Firavunlar zamanından kalan ancak bakımsızlık yüzünden işlemez hale gelen Nil Kanalını yeniden kullanıma açmasıdır. Halîc-i Emiri'l-Mü'minin adı verilen bu kanal, Nil ile Kızıldeniz arasında bağlantı sağlamış ve Medine'ye gıda göndermek amacıyla kullanılmıştır.⁵⁸ Hz. Ömer, Amr'ın kendisine bir servet edindiğiyle ilgili söylentilerin başşehre ulaşması üzerine Muhammed b. Mesleme'yi (ö. 43/663) teftiş için Mısır'a göndermiştir.⁵⁹ Halifeliğinin son yıllarında Mısır'ı coğrafi olarak ikiye ayıran yeni bir idarî sistemi yürürlüğe koyan Hz. Ömer, Abdullah b. Sa'd'ı (ö. 36/656-7) genel valinin altında çalışacak ikinci bir vali olarak görevlendirmiştir.⁶⁰

Mısır, Hz. Osman döneminde, başta ciddi sorunların yaşanmadığı bir eyaletken daha sonra halifeye ve yönetimine karşı muhalefetin en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hz. Osman, selefinin coğrafi bölge temelli ikili idare biçimini, yetki temelli bir görev paylaşımına dönüştürmüştür. Buna göre Amr

⁵⁶ Kindî, 6; İbn Tağriberdî, I, 21.

⁵⁷ İbn Abdülhakem, 91; İbn Tağriberdi, I, 22.

⁵⁸ İbn Abdülhakem, 162-169; Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi* (çev. P. Al), İstanbul: Çağ Yay., 1980, II, ss. 116-117.

⁵⁹ Belazuri, 251; İbn Abdülhakem, 146-149; ayrıca bkz.; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi* (çev. Heyet), İstanbul: Kayıhan Yay., 1991, I, s. 330.

⁶⁰ Kindî, 10, İbn Tağriberdi, I, 22.

b. el-Âs'ı *genel valilik*, Abdullah b. Sa'd'ı ise *harac amilliği* ile görevlendirmiştir. Ancak bu ayırım pek çok sorunun doğmasına neden olmuştur. Amr ve Abdullah arasında anlaşmazlıklar ve çekişme yaşanmış; vali, halifeye harac amilinden şikâyetçi olduğu mektuplar göndermiştir. Bununla da yetinmeyerek bütün yönetim yetkilerinin kendisinde toplanmasını istemek üzere Medine'ye gitmiştir. Ancak halife, valisinin bu talebine olumlu yaklaşmamış; Amr da idareyi bir başkasıyla paylaşmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine Hz. Osman harac amili olan Abdullah b. Sa'd'ı Mısır genel valisi olarak atamıştır.⁶¹ Abdullah b. Sa'd, halifenin tavsiyesiyle İfrîkiye üzerine sefer düzenlemiş ve çok sayıda ganimetle geri dönmüştür. Ayrıca Zatü's-Savari Savaşı'nda Bizans donanmasını bozguna uğratmıştır.⁶² Şam valisi Muaviye'nin (ö. 60/680) Kıbrıs Seferine destek vermiştir.⁶³

Düzenlenen seferler ve askerî başarılar göz önüne alındığında Mısır'ın neden önemli bir muhalefet merkezi haline geldiğini anlamak güçleşmektedir. Ancak kaynaklarda bu durumu izah eden bazı ipuçları bulunmaktadır. İlk olarak, bölgeyi fetheden ve yönetimi sırasındaki politikasıyla halkın hoşgörüsünü kazanan Amr b. el-Âs'ın görevden azledilmesinin hoşnutsuzluğa yol açtığı zikredilebilir. Nitekim Bizans İmparatorunun İskenderiye'yi geri almak için bir donanma göndermesi üzerine Mısırlıların, bu tehlikeyle mücadele etmek için Amr'ın görevlendirilmesi hususundaki ısrarları, sabık valilerine duydukları güvenin bir yansıması olarak görülebilir.⁶⁴ Hz. Osman ile Amr arasında geçen ve Abdullah b. Sa'd'ın idaresi

⁶¹ Kindî, 11, İbn Abdülhakem, 173-174, İbn Tağriberdî, I, 66, 79.

⁶² İbnü'l-Esir, III, 13-14; Taberî, IV, 290-292; İbn Abdülhakem, 189-191.

⁶³ İbnü'l-Esir, IV, 489.

⁶⁴ İbn Abdülhakem, 175, Kindî, 11, İbn Tağriberdî, I, 70.

sırasında Mısır gelirlerinin arttığı hususundaki diyalog⁶⁵ ise vergilerin ağırlaştırılmasının halkı zor durumda bıraktığı izlenimi uyandırmaktadır. Bütün bu sebepler Mısır'da ekonomik, siyasî ve dinî veçheleri olan bir muhalefetin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶⁶

Halifenin Medine'de muhasara edilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar sırasında Mısır idarî açıdan bir boşluk yaşamıştır. Çünkü vali Abdullah b. Sa'd, Hz. Osman'a yardım etmek için askerî bir birliğin başında yola çıkmış, yerine de Sâib b. Hişâm'ı (35-36/655-656-7) bırakmıştır. Ancak muhalifler vali vekilini etkisiz hale getirmiş ve şehrin hâkimiyetini ele geçirmişlerdir.⁶⁷ Hz. Ali halifeliği üstlendiği sırada Mısır kendi taraftarlarınca yönetildiği için bir süre bölgeyi kendi haline bırakmış daha sonra ise Kays b. Sa'd'ı (37/657-8) vali olarak görevlendirmiştir.⁶⁸

⁶⁵ Makrızî, I, 149.

⁶⁶ Nitekim Wellhausen, bu konuya ilişkin şöyle bir değerlendirme yapmaktadır; *"Mısır'da Osman, memleketin fatihi olan Amr b. As'ı azlederek, yerine, daha evvel Peygamber'in sürgün etmiş olduğu yeğeni İbn-i Ebi Serh'i vali tayin etmekten çekinmedi. Serh, yalnız Amr'ın tahriklerine hedef olmakla kalmadı, aynı zamanda Ebu Bekir'in müfrit bir Ali taraftarı olan evlâtlığı Muhammed b. Huzeyfe'nin tahriklerine de mâruz kaldı. Daha Mısır filosunun, İmparator Konstans tarafından sevkedilen Bizans gemileriyle Likya sahillerinde yaptığı büyük bir deniz muharebesinde, gayri memnunlar, şimdi artık hakiki mukaddes cihad ihmal ediliyor bahanesini ileri sürerek geri dönmüşlerdi. Bundan bir sene sonra beşyüz Arap, Medine'deki dahili düşmanlara karşı Allah'ın istediği mücadeleyi açmak üzere Mısır'dan yola çıktılar."* Julius Wellhausen, *İslamın En Eski Tarihine Giriş* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1960, s.

⁶⁷ Kindî, 14; İbn Tağriberdî, I, 94-95.

⁶⁸ Kindî, 20; İbn Tağriberdî, I, 95.

Kays, kısa sürede halkın çoğundan biat almış, Hz. Osman taraftarlarıyla da vergilerini almak ancak Hz. Ali'ye bağlılık göstermeye zorlanmamaları hususunda anlaşmıştır.⁶⁹ Yeni vali başta sükûneti sağladıysa da, bölgenin Hz. Ali ve Muaviye arasındaki mücadele açısından stratejik önemi haiz olması yeni sorunların doğmasına neden olmuştur. Muaviye önce Kays'ı yanına çekmek için uğramış bunu sağlamak için onunla mektuplaşmış, hedefine ulaşamayacağını anladığında da Hz. Ali'nin valisinden şüphe duymasına neden olacak bazı açıklamalar yapmıştır.⁷⁰ Bu gelişmeler üzerine Halife, Hz. Osman taraftarlarının tamamen itaat altına alınması yönünde bir emir göndererek valisinin sadakatinden emin olmak istemiştir. Kays ise kendileriyle anlaşılmişken muhaliflere karşı tavrın değiştirilmesinin yol açacağı sonuçlardan çekinmiş ve bu durumu halifeye bildirmiştir. Ancak bu karşılık bazı şüpheleri olan Hz. Ali'nin valisini azletmesine ve başarılı komutanlarından el-Eşter Malik b. En-Nehaî'yi (37/657-8) yerine tayin etmesine neden olmuştur.⁷¹ Muaviye Malik b. el-Eşter'i vaziyete hâkim olmadan bertaraf etmek için girişimlerde bulunmuş ve yeni vali yolda iken zehirlenmiştir.⁷²

⁶⁹ Kindî, 20; İbn Tağriberdî, I, 96. Ayrıca bkz.; Kenan Ayar, "Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dâhilerinden Kays b. Sa'd", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İFD*, 20-21 (2005), s. 129.

⁷⁰ Kindî, 21; İbn Tağriberdî, I, 96-97, 101. Ayrıca bkz.; Ahmet Güzel, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye'nin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metotlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, X/20 (2012), ss. 41-74.

⁷¹ Kindî, 23, İbn Tağriberdî, I, 104.

⁷² Kindî, 24-25, İbn Tağriberdî, I, 105.

Gelişmeler üzerine Mısır yönetimini devralan Muhammed b. Ebî Bekir'in (37-38/657-658), Hz. Osman taraftarlarına karşı sert bir politika takip etmeye başlaması bölgede huzursuzlukların ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁷³ Bu sırada Amr b. el-Âs'ın, Mısır'ın kendisine verilmesi şartıyla Muaviye'yle anlaşması tehlikeyi iyice arttırmıştır. Amr'ın bir orduyla yola çıktığı haberini alan Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Ali'den yardım istemiştir. Fakat yardım birlikleri ulaşmadan önce alınan yenilginin akabinde Mısır'ın hâkimiyeti kaybedilmiştir.⁷⁴

2.2. Emevîler Dönemi (40-132/661-750)

Hz. Ali'nin Haricîler tarafından öldürülmesi üzerine halifeye karşı girdiği mücadeleden zaferle ayrılan Muaviye, Emevî iktidarını kurmuştur. Mısır'a da kendisiyle yaptığı anlaşma gereğince Amr b. el-Âs'ı (38-43/658-664) vali tayin etmiştir.⁷⁵ Bu dönemde Mısır yeniden başlatılan İfrîkiye fetihleri için bir üs olarak kullanılmış, ülkenin imarı ve ziraatın geliştirilmesi için uğraşmıştır.⁷⁶

Emevî idaresi Yezid b. Muaviye'nin (60-64/680-683) ölümüyle birlikte yıkılmanın eşiğine gelmişken, Mısır'daki Haricîler de Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) tarafını tutarak merkezî yönetimden ayrılmışlardır. Ancak durumu kontrol altına alan Mervân b. Hakem (64-65/684-685), Mısır üzerine bizzat sefer

⁷³ Kindî, 27-28, İbn Tağriberdî, I, 107-108.

⁷⁴ Kindî, 28-31, İbn Tağriberdî, I, 110-111.

⁷⁵ Kindî, 31, İbn Tağriberdî, I, 113.

⁷⁶ İbn Tağriberdî, I, 114-116.

düzenleyerek eyaleti tekrar Emevî kontrol altına almış ve oğlu Abdülaziz b. Mervân'ı (65-86/685-705) vali tayin etmiştir.⁷⁷

Abdülaziz b. Mervân'ın valiliği, Mısır'ın parlak dönemlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Zira ülkede siyasî istikrar sağlanmış, vali, bayındırlık ve imar faaliyetlerine yönelmiştir.⁷⁸

Abdülaziz b. Mervân'ın vefatı üzerine Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) Mısır'a oğlu Abdullah'ı (86/705) vali olarak göndermiştir. Oğluna verdiği en önemli görevlerden birisi de uzun yıllar bu eyaletin valiliğini yapmış olan amcasının nüfuzunu kırması olmuştur. Bunun üzerine Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân eski valiyle çalışmış pek çok bürokratin görevlerini değiştirmiştir.⁷⁹ Abdullah, babasının verdiği bir diğer görev olan Mısır dîvanlarının Arapçaya çevrilmesiyle de ilgilenmiştir.⁸⁰ Bu gelişme bölgede Arap ve Müslüman kültürünün yerleşik hale gelmesi açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu sırada Mısır'da yaşanan fiyat artışı ve halkın bundan valiyi sorumlu tutması bazı huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸¹

⁷⁷ Kindî, 48, İbn Tağriberdî, I, 171.

⁷⁸ İbn Tağriberdî, I, 206-215.

⁷⁹ Kindî, 58; İbn Tağriberdî, I, 210-211.

⁸⁰ Kindî, 58-59; Makrızî, I,184. Ancak Kindî'ye göre Abdullah'a Mısır divanlarının Koptça'dan Arapça'ya nakletmesini emreden kardeşi Velid'dir. Ayrıca bkz.; Fatih Erkoçoğlu, "Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân, Hayatı ve Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İFD*, XIII/1 (2009), ss. 181-214.

⁸¹ Kindî, 59, İbn Tağriberdî, I, 211.

Velid b. Abdülmelik'in (86-96/705-715) halife olmasıyla birlikte Mısır'da yine bir vali değişimi yaşanmış ve Kurre b. Şerik (90-96/709-714) bu göreve getirilmiştir. Zikredilen hoşnutsuzluklara neden olan ve akıbetinden korkarak kaçan sabık vali, halefi tarafından Ürdün'de yakalanmış ve halifenin yanına gönderilmiştir.⁸² Haricîlerin çıkardığı bir isyanla uğraşan yeni vali yüz kadar asiye İskenderiye'de öldürtmüştür.⁸³ Kurre b. Şerik Mısır'da gerçekleştirdiği icraatlar nedeniyle Abdülaziz b. Mervân ile birlikte eyaletin en önemli valilerinden biri olarak zikredilmiştir.

Mısır, Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717), Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) ve Yezid b. Abdülmelik'in (101-105/720-724) halifelikleri sırasında önemli bir sorun ya da gelişmenin görülmediği görece sakin bir dönem geçirmiştir. Bu üç halife arasında Ömer b. Abdülaziz'in ihtida eden gayri Müslimlerden cizye alınmasına yönelik uygulamayı kaldırmasının,⁸⁴ nüfusunun çoğunluğunu Kıptîlerin oluşturduğu Mısır'ı ne kadar etkilediği tartışılabilir. Ancak bu konudaki bilgiler yetersiz olup, bu politikanın sadece Ömer b. Abdülaziz'in halife olduğu iki yıl boyunca uygulanmış olması da köklü bir değişimin yaşanmadığını düşündürmektedir.

Mısır'ın yerli halkını oluşturan Kıptîler Hişâm b. Abdülmelik (106-125/724-743) döneminde iki defa isyan etmişlerdir. Vali Hür b. Yusuf'un (105-108/724-727) halifeye bölgeden daha fazla gelir elde edilebileceğini söylemesi üzerine vergiler arttırılmıştır. Bu uygulamaya kızan Kıptîler de 107 (725-726)'de ilk ayaklanmalarını

⁸² Kindî, 64.

⁸³ Kindî, 64-65.

⁸⁴ Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, 213.

başlatmışlardır.⁸⁵ Valinin gönderdiği ordu, çok sayıda Kıptî'yi öldürerek isyanı bastırmıştır. Malî yükümlülüklerinin arttırılmasının yanı sıra vergilerin toplanması sırasında kötü muamelelere de maruz kalan Kıptîler, 121 (739)'de ikinci kez isyan etmişlerdir. Ancak bu isyan da asilerin büyük bir çoğunluğu öldürülerek bastırılmıştır.⁸⁶

Hişam b. Abdülmelik döneminde Velid b. Rifaa'nın (109-117/727-734-5) valiliği sırasında başlayan Kays ve diğer bazı kabilelerden Arapların Mısır'a iskân edilmesine devam edilmiştir.⁸⁷ Bu uygulama bölgenin demografik yapısını Araplar lehine değiştirmeyi sağlayan adımlardan biri olarak değerlendirilebilir. Araştırmacıların Kuzey Afrika ve Endülüs'ün Araplaşmasında önemli bir rolü olduğunu tespit ettikleri Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerini ilk durakları Mısır olan Kuzey Afrika sürgününe gönderen de Hişam b. Abdülmelik'tir.⁸⁸

Son Emevî halifesi II. Mervân'ın (127-132/744-750), 132 (750)'de, Yukarı Mısır'daki Bûsîr isimli bir köyde Abbasî kuvvetlerine yenilip öldürülmesi üzerine Mısır'da Emevî idaresi dönemi bitmiştir.⁸⁹

⁸⁵ Makrızî, I, 150.

⁸⁶ Kindî, 73-74; İbn Tağrıberdî, I, 209.

⁸⁷ Kindî, 76.

⁸⁸ Ahmet Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", *DİA*, XVIII, ss.15-19; Mehmet Azimli, "Benî Süleym", *DİA*, XXXVIII, ss.55-56; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi I-V* (çev. Mümin Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976, .

⁸⁹ İbnü'l-Esir, V, 73; Ya'kubî, *Tarih*, II, 279.

I. BÖLÜM: TOPLUM

Fetihler, Müslümanların, oldukça geniş bir coğrafyayı hâkimiyetleri altına almalarıyla sonuçlanmıştır. Başlangıçta askerî amaçlarla gidilen topraklara zamanla yerleşilmiştir. Miladî yedinci asırda başlayan bu hareket, sadece dönemin güçler dengesini bozmakla sınırlı kalmamıştır. Söz konusu gelişme, ele geçirilen toprakların dinî ve demografik yapısının değişmesine de neden olmuştur.⁹⁰

Hz. Ömer döneminde fethedilen Mısır, yukarıda ifade ettiğimiz değişimin yaşandığı coğrafyalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mısırlılar, Müslümanların gelmesiyle birlikte yeni yöneticiler, yeni bir halk ve yeni bir dinle tanışmışlardır.

Çalışmamızın bu bölümünde fetihle birlikte yaşanan karşılaşmanın ardından Mısır'da oluşan yeni toplumsal yapıyı tasvir edeceğiz. Bunun için toplumu, etnik ve dinî gruplar ile sosyal sınıflar olmak üzere üç gruba ayırarak inceleyeceğiz.

⁹⁰ Bu gelişme Batılılar tarafından/ modern dönemde, fethedilen bölgelerin *Araplaşması* ve *İslamlaşması* bağlamlarında pek çok araştırmaya konu edilmiştir: Fred McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests*, US: Princeton University Press, 1981; Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest -The Transformation of Northern Mesopotamia-*, UK: Cambridge University Press, 2000; Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests -How the Spread of Islam Changed the World We Live In-*, US: Da Capo Press, 2008; A. N. Poliak, Samî Doğunun Araplaştırılması (çev. Bahriye Üçok), *AÜİFD*, III/3-4 (1954), ss. 85-101.

1. Etnik Gruplar

Mısır, farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı kozmopolit bir topluma ev sahipliği yapmıştır. Mezkûr kozmopolitliğin oluşmasında, ülkenin idarî durumu ve coğrafi konumu başat rol oynamıştır. İdarî durum, etkisini, Mısır'ın bağımsızlığını kaybedip çeşitli devletlere tabi olmasıyla birlikte göstermiştir. Zira söz konusu tabiiyet ülkede yabancı bir yönetici ve bürokrat sınıfının oluşmasına yol açmıştır. Coğrafi konum ise, ülkenin, özellikle ticaret yapmak için olmak üzere farklı yerlerden göç almasında etkili olmuştur. Dolayısıyla Mısır toplumu, yerli halkın ve çeşitli nedenlerle ülkeye gelmiş yabancı unsurların kaynaşmasıyla oluşmuştur.

Kaynaklarımıza yansıyan bilgilere göre Müslümanlar, Mısır'a geldiklerinde karşılarına yerli halk (Kıptîler), Bizans hâkimiyeti sırasında ülkeye yerleşen Rumlar ile Berberîler ve Nûbeliler gibi Afrika'dan göç etmiş azınlıklardan müteşekkil bir toplum çıkmıştır. Bu çok dilli ve çok renkli topluma fetihle birlikte Araplar da eklenmiştir. Bu başlığımızda varlıkları rivayetlere yansıyan etnik grupları tanıtmaya çalışacağız.

1.1. Kıptîler

Mısır'ın yerli halkına Kıptî denmektedir.⁹¹ Kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler vardır. İslâm tarihçileri Kıptîlerin Hz. Nuh'un torunlarından Kıbt'ın

⁹¹ Kıptî kelimesi yerli halkı ifade ettiği gibi Mısırlı Hıristiyanlar için de kullanılmaktadır. Kelimenin hem millî bir kimliği hem de bir mezhebi karşılıyor olması bir kavram karmaşasına

(Kuftaim'in) soyundan geldiklerini belirtirken zımnen ismin buradan geldiğini ifade etmiş olurlar.⁹² Kadim Mısır'daki *Koptos* şehrinin kelimeye kaynaklık ettiği de söylenmiştir, ancak genel kabul sözcüğün Grekçe'den geldiğidir.⁹³ Buna göre Kıptî, Yunanlıların, çocuklarını sünnet ettirdikleri için Mısırlılara verdikleri bir isimdir.⁹⁴ Ancak Kelimenin ne anlama geldiği hususunda tartışmalar vardır.

İbn Abdülhakem Kıptîlerin Mısır'a yerleşmeleriyle ilgili şöyle bir rivayet aktarır: Hz. Nuh'un, Sam, Ham, Yafes ve Yehtun isimli dört oğlu vardı. Bir gün Hz. Nuh, seher vaktinde çocuklarına ve torunlarına tek tek seslenmiş ve kendisine cevap verenler için dua etmiştir. Cevap vermediği için Ham'a beddua ederken, torunu Mısır b. Baysar b. Ham, onu duymuş ve kalkarak dedesinden dua istemiştir. Bunun üzerine Hz. Nuh Allah'tan onu ve soyunu mübarek kılmasını, bereketli topraklara yerleştirmesini dilemiştir. İbn Abdülhakem'e göre Hz. Nuh'un kendisine uzun uzun dua ettiği Mısır b. Baysar b. Ham bütün Kıptîlerin atasıdır.⁹⁵

Kıptîlerle ilgili olarak Hz. Peygamber'e dayandırılan ve onlara iyi davranılmasını tavsiye eden bazı rivayetler nakledilmiştir. Söz konusu rivayetlerde, Müslümanlar ve Kıptîler arasında Hz. Hacer'in Kıptî olması ve Arapların oğlu

yol açmaktadır. Biz bu başlığımızda kelimeyi, bir mezhebi de karşılıyor oluşunu paranteze alarak Mısır'ın yerli halkını tanımlamak için kullanıyoruz.

⁹² İbn Abdülhakem, 8, Suyûtî, I, 34.

⁹³ DİA, "Kıptîler", *DİA*, XXV, ss. 424-426; G. Wiet, "Kıptîler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI, ss. 716-733; Pierre du Bourguet, "Copt", *CE*, II, s. 599.

⁹⁴ Mustafa Erdem, Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma, *AÜİFD*, 36 (1997), s.144.

⁹⁵ İbn Abdülhakem, 7-10.

İsmail'in soyundan gelmeleri sebebiyle akrabalık olduğu vurgulanmaktadır.⁹⁶ Nitekim İbn Abdülhakem de eserinde, '*Resulullah (sav)'in Kıptiler hakkındaki vasiyeti*' başlıklı bir bölüme yer vermiştir.⁹⁷ Buna göre Hz. Peygamber, "*Mısır'ı fethettiğinizde Kıptilere iyi davranın. Çünkü onlarla sizin aranızda, zimmet ve akrabalık vardır.*" demiştir.⁹⁸ Daha dikkat çekici olan bir başka rivayette ise "*Kıptilere güzel davranın, çünkü onlar düşmanlarınıza karşı savaşta size yardımcı olacaklardır.*"denilmektedir.⁹⁹

Yukarıdaki örneklerin gösterdiği üzere Kıptilerle ilgili anlatımların, hoşgörülü/ılımlı bir yaklaşıma sahip olmasında bilhassa iki olayın etkisi vardır. Bunlardan ilki, Mukavkıs'ın, Hz. Peygamberin gönderdiği davet mektubunu olumlu karşılayıp, cevabını, hediyelerle birlikte iletmesi sayesinde ilişkilerin iyi başlamasıdır.¹⁰⁰ Nitekim Belazuri, Muaviye'nin, rica üzerine, Mukavkıs'ın Hz. Peygambere hediye olarak gönderdiği cariyelerden Mariye'nin Mısır'daki köyünden cizye yükümlülüğünü kaldırdığını nakletmektedir.¹⁰¹ İkincisi ise Kıptilerin, Bizans idaresi altında yaşadıkları sıkıntılardan dolayı fetih sırasında Müslümanlara yardımcı olmalarıdır.

Kıptilerin, fetih sırasında ve Emevîler dönemindeki durumuyla ilgili tespit edebildiğimiz diğer bilgileri şöyle sıralayabiliriz: İskenderiye, Hulvan gibi büyük

⁹⁶ İbn Tağriberdî, I, 27-35; Kindî, *Kitâbu Fezâilu Mısır*, 186-187.

⁹⁷ İbn Abdülhakem, 2-4.

⁹⁸ İbn Abdülhakem, 2.

⁹⁹ İbn Abdülhakem, 3.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, II, 95; Taberî, II, 645; İbn Abdülhakem, 45-53.

¹⁰¹ Belazuri, 250.

şehirlerin yanı sıra köylerde yaşamışlardır. Ancak zamanla, vergi mükellefiyetinden kurtulmak gibi nedenlerle halk, köylerinden ayrılmıştır. Başta tarım olmak üzere ticaret ve dokumacılık, madencilik gibi çeşitli zanaat dallarıyla uğraşmışlardır. Makrızı, Kıptîlerin, Yunanlar, Süryaniler, Farslar ve Rumlar gibi güneş yılını esas alan halklardan biri olduğunu nakletmektedir.¹⁰²

Kıptîler, Koptça ya da Kıptîce diye bilinen bir dil kullanmışlardır. Koptça, Mısırlıların tarih öncesi devirlerden beri kullandıkları dilin gelişmiş halidir. Berberî, Kuş ve Semitik dillerinin de dâhil olduğu Hami-Sami dil ailesinin içinde sayılmaktadır. Akdeniz kıyılarından, Delta'ya, Nil Vadisi'nden Batı Çölü'ne ve Nûbe'nin iç kısımlarına kadar geniş bir alanda konuşulan Koptçanın yaklaşık bir düzine lehçesi vardır. Bu lehçelerden en yaygını Said Lehçesidir.¹⁰³ Kıptîcenin tarihsel evrimi sırasında hiyerogliflerin yerini Grek alfabesi almıştır. Ancak bu alfabeyle, bazı sesleri karşılamaya yetmediği için altı harf daha eklenmiştir.¹⁰⁴

Roma ve devamındaki Bizans hâkimiyeti sırasında yönetim dili olarak Grekçenin tercih edilmesi, Kıptîlerin ana dillerinin yanında bir dil daha öğrenmeleri sonucunu doğurmuştur. Ayrıca Kıptîce ve Grekçe arasında bir etkileşim yaşanması

¹⁰² Makrızı, II, 22.

¹⁰³ Bentley Layton, *A Coptic Grammar With Chresomaty and Glossary Sahidic Dialect*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000, ss. 1-2. Makrızı, Mısır'ın Firavunlar zamanındaki haracıyla ilgili bir rivayette Berberîlerin elinde Arapça'ya çevrilmiş ancak aslında Said diliyle yazılmış bir mektup olduğunu aktarmaktadır, bkz.; *Hitat*, I, 142.

¹⁰⁴ Bentley Layton, s. 3; Emile Maher Ishaq, "Coptic Language, Spoken", *CE*, II, s. 604.

kaçınılmaz olmuştur.¹⁰⁵ Fetihle birlikte Grekçe etkinliğini kaybetmeye başlamıştır¹⁰⁶, hatta Mısır divanları Kıptîce tutulmuştur.¹⁰⁷ Ancak bu durum böyle devam etmemiştir. Değişimin, divanların Arapçalaştırılmasıyla başladığını söyleyebiliriz.¹⁰⁸ Arapçanın giderek yönetimin resmi dili haline gelmesi, Kıptî bürokratları bu dili öğrenmeye mecbur etmiştir. Bunun yanı sıra demografik yapıda yaşanan değişim ve yerli halkla Arapların karışması da Kıptîce'nin akıbeti üzerinde etkili olmuştur. Koptça zamanla günlük hayattan çekilmiş; küçük bir azınlığın konuştuğu ve kilise ayinleri sırasında kullanılan bir dil haline gelmiştir.¹⁰⁹

1.2. Rumlar

M. Ö. 30 yılından itibaren Roma'ya, M.S. 392 yılından fethedilişine kadar da Bizans'a bağlı olan Mısır'a çok sayıda Rum yerleşmiştir. Dolayısıyla 639-640

¹⁰⁵ Tonio Sebastian Richter, "Greek, Coptic and the 'language of the Hijra': The Rise and Decline of the Coptic Language in Late Antique and Medieval Egypt", *From Hellenism to Islam -Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East-*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, ss.401-446.

¹⁰⁶ Mesela din adamları, Bizans yönetimi sırasında Grekçe yazma zorunluluğu hissederken, Patrik Bünyamin fetihten sonra yazdığı bir kutlama mektubunda Koptçayı kullanabilmiştir. Bkz.; Arietta Papaconstatinou, "'What Remains Behind': Hellenism and Romanitas in Christian Egypt After the Arab Conquest", *age*, ss.447-466.

¹⁰⁷ Kindî, 59.

¹⁰⁸ İbn Tağrıberdî, I, 210; Makrızî, I, 184.

¹⁰⁹ Emile Maher Ishaq, *agmd*, CE, II, ss. 604-605.

yıllarında bölgeye gelen Arapların karşılaştıkları ikinci önemli etnik unsur Rumlar olmuştur.

Mısır'daki Rum nüfus, öncelikli olarak idareciler ve askerlerden oluşmaktaydı.¹¹⁰ Bizans otoritesinin Mısır'daki temsilcisi durumunda olan Rumlarla yerli halk arasında mezhep farklılığının yol açtığı bir husumet bulunmaktaydı. Öyle ki Kıptîler, Mısır'ın Müslümanların eline geçmesinin bir sebebi olarak Bizans İmparatorluğunun dolayısıyla Rumların dinî sapkınlığını görmekteydiler.¹¹¹

Fetih sırasında Kıptîlerin aksine Rumlarla şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır.¹¹² Buna rağmen yapılan anlaşmalarda Rumlara vergilerini ödeyip kalma ya da güvenli bir şekilde ülkeden ayrılma izni verilmiştir.¹¹³ Çatışma halinin sürmemesi için yumuşak bir politika tercih edilmiştir. İskenderiye'de isyan eden Rumlara karşı Hz. Ömer'in tavrı da bu politikanın bir yansımasıdır: Amr b. El-As uzun bir kuşatmadan sonra fethettiği İskenderiye'den az sayıda bir birlik bırakarak ayrılmıştır. Rumların isyan etmesi üzerine derhal geri dönmüş ve şehri tekrar kontrol altına almıştır. Bu olay üzerine Hz. Ömer'e yazdığı mektupta İskenderiye'yi savaş yoluyla fethettiğini ve halkıyla arasında hiçbir anlaşma olmadığını bildirmiştir. Ancak halife komutanına şehir halkına iyi davranmasını tavsiye etmiştir.¹¹⁴

¹¹⁰ John of Nikiu, *Chronicle*, 178; Ayrıca bkz.; Walter E. Kaegi, "Egypt on the eve of the Muslim conquest", *The Cambridge History of Egypt -Islamic Egypt 640-1517-* (ed. Carl F. Petry), I, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, ss. 34-36.

¹¹¹ John of Nikiu, 198.

¹¹² İbn Abdülhakem, 55-84.

¹¹³ İbn Tağriberdî, I, 18-19.

¹¹⁴ İbn Abdülhakem, 79-80.

Emevîler'in Bizans ile sürekli bir mücadele içinde olması Mısır'ın Rumlar tarafından saldırıya uğraması sonucunu doğurmuştur.¹¹⁵ Nitekim Mesleme b. Muhalled'in valiliği sırasında Bürüllüs'e gelen Rumlar, içlerinde Amr b. El-As'ın azadlısı Verdan'ın da bulunduğu bir grup Müslüman'ı öldürmüşlerdir.¹¹⁶ Abdurrahman b. Halid'in (117-118/735-736) valiliği sırasında Rumlar ikinci kez Mısır'a saldırmış ve çok sayıda esir almışlardır.¹¹⁷

Bizans ve Emevî idaresi arasında yaşanan çatışmalar Mısır'daki Araplar ve Rumların ilişkilerinin kötü olduğunu düşündürülebilir. Ancak Grekçe'nin İslâm hâkimiyeti sırasında da kullanımda olması, ilişkilerin kopma noktasına gelmediğini ve Rumların idarî yapıdan tasfiye edilmediklerini göstermektedir.¹¹⁸

1.3. Araplar

Mısır toplumunu oluşturan üçüncü büyük grup Araplar'dır. Bu unsurun ülkedeki mevcudiyetini, -ticarî ilişkileri nedeniyle Mısır'ı önceden tanıyor olsalar da-

¹¹⁵ Emevîler döneminde Bizans'la ilişkilerin bir değerlendirmesi için bkz.; Hamilton A. R. Gibb, "Arab-Byzantine Relations Under the Umayyad Caliphate", *Dumbarton Oaks Papers*, 12 (1958), ss. 221-233.

¹¹⁶ Kindî, 38; İbn Tağriberdî, I, 133.

¹¹⁷ Kindî, 86; İbn Tağriberdî, I, 277.

¹¹⁸ Grekçe'nin kullanıldığı resmi bir yazışma örneği için bkz.; H. I. Bell, Two Official Letters Of The Arab Period, *The Journal of Egyptian Archaeology*, XII/3-4 (1926), ss.265-281.

fetihle başlatmak mümkündür. Yardım için gelen birliklerle birlikte yaklaşık on iki bin kişiyi bulan ordu¹¹⁹, Mısır'a toplu olarak yerleşen ilk Arap grubudur.

Amr, fethi tamamladığında İskenderiye'yi başkent olarak seçmek istemiş ancak Hz. Ömer buna izin vermemiştir. Bunun üzerine eski bir Bizans kalesi yakınlarında kamp yaptıkları yere dönen Araplar, burada Fustat'ı inşa etmişlerdir.¹²⁰

Fustat inşa edilince Amr b. El-As ordunun şehre yerleştirilmesi meselesine yönelmiştir. Muaviye b. Hudeyc et-Tucîbî, Şerik b. Sümeyye el-Guteyfî, Amr b. Kahzam el-Hevlânî ve Hayvîl b. Naşire el-Meâfirî'yi kabilelerin iskân edilmesinden sorumlu tutmuştur. Bu şahıslar askerleri kabilelerine göre gruplandırmış ve şehirde uygun görülen yerlere yerleştirmişlerdir.¹²¹

Arapların Fustat'a iskânı sırasında orduya kabilesiyle birlikte katılmayan küçük grupların veya kişilerin kimlerin yanında nereye yerleştirilecekleri sorunuyla karşılaşmıştır. Amr b. El-As bu durumda olanların, diğer kabilelerle birlikte yazılması yerine Ehlü'r-Râye adı altında bir araya getirilmesi ve caminin etrafına yerleştirilmesine karar vermiştir.¹²²

¹¹⁹ İbn Abdülhakem, 56, 59; İbn Tağriberdî, *Nücûm*, I, 8.

¹²⁰ Kaynaklarımız şehre, ordunun Amr b. El-As'ın çadırının etrafına yerleşerek konakladığı yerde kurulduğu için 'Fustat' isminin verildiğini belirtmektedirler. Kindî, 9, İbn Tağriberdî, I, 24-25, Makrîzi, II, 65-67. Fustat'ın kuruluşu ve gelişimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Wladyslaw B. Kubiak, *Al-Fustat –Its Foundation and Early Urban Development-*, Cairo: The American University in Cairo Press, 1987.

¹²¹ İbn Abdülhakem, 91-130; İbn Tağriberdî, I, 65; Makrîzi, II, 86.

¹²² İbn Abdülhakem, 98; Makrîzi, II, 87.

Ordunun ülkede kalmasıyla başlayan Arap yerleşimi bölgeye göç eden veya çeşitli sebeplerle orada iskân ettirilen kabilelerin gelmesiyle devam etmiştir. Rumların isyana kalkışmaları, ülke içinde dağılmış bulunan Müslümanları zaman zaman güç durumlara düşürmüştür. Halife Ömer bu sorunun çözümü için askerî birlikleri sayısal açıdan güçlendirmeye karar vermiştir. Valisi Amr b. El-As'ı da bu amaçla Suriye'nin kuzeyinden gönderdiği Arap kabilelerini yerleştirmekten sorumlu tutmuştur.¹²³ Ancak Araplar hala ülke nüfusunun çok küçük bir kısmını teşkil ettikleri için bölgeye göç 'hicret' kavramı kullanılarak teşvik edilmiştir.¹²⁴ Nitekim Muaviye döneminde divanda kayıtlı olan Arapların sayısı kırk bini bulmuştur.¹²⁵

Emevîler döneminde Mısır'a kitle halinde gerçekleşen iki büyük göç Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti sırasında vuku bulmuştur. Bunlardan ilki Benî Hilâl ve Süleym'in ülkeye gelişidir. Göçebe bir hayat süren iki kabile Arap yarımadasında asayişin sağlanmasını zorlaştırmaktaydılar. 109 (727) yılında bir hac kafilesine saldırımları üzerine halife, iki kabilenin de göç ettirilmesine karar vermiştir. Bunun üzerine Arap yarımadasından ayrılan Benî Hilâl ve Süleym'in ilk yerleşim yerleri Mısır olmuştur. Nitekim İbn Havkal, Mısır'da Benî Süleym'in yaşadığı bir köyden bahsetmektedir.¹²⁶ İki kabile daha sonra Kuzey Afrika ve Endülüs'e doğru yayılmıştır.¹²⁷

¹²³ İbn Abdülhakem, 116.

¹²⁴ Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, New York-Köln: E. J. Brill Leiden, 1997, ss. 101-113.

¹²⁵ Makrızı, I, 176.

¹²⁶ İbn Havkal, 134.

İkinci büyük göç ise Kays kabilesinden çok sayıda kişinin Mısır'a yerleştirilmesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Harac amili Ubeydullah b. Hâbhâb halifeye, Kays kabilesinin ülkeye gönderilmesinin pek çok yararı olacağını söylemiştir. Rivayete göre İbn Hâbhâb, ülkede bu kabileden hiç kimsenin bulunmadığına dikkat çekmiştir. Bülbeys'te boş; yerleşime ve işlenmeye elverişli toprakların bulunmasının da göç için çok uygun olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine ikna olan halife, Fustat'a yerleşmemeleri kaydıyla Kays kabilesinin Mısır'a nakledilmesine izin vermiştir.¹²⁸ Beş yüz kişilik bir grupla başlayan göç aralıklarla devam etmiş ve Makrizi'ye göre Emevî iktidarının sonuna doğru eyalete yerleşen Kayslı sayısı üç bin kişiyi bulmuştur.¹²⁹

Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar Araplar, Mısır'a sürekli olarak göç etmişlerdir.¹³⁰ Yukarıda zikrettiğimiz üç büyük göç dalgası ve işaret ettiğimiz küçük grupların sürekli yerleşimi eyalet nüfusunun zaman içerisinde Araplar lehine değişmesine neden olmuştur.

Arapların Mısır'daki yaşantılarıyla ilgili İbn Abdülhakem'de ilginç bir rivayetle karşılaşmaktayız. Buna göre yerleşimciler, hayvanlarının bakımı için yılın birkaç ayını Fustat dışındaki kırsal bölgelerde geçirmektedirler. Şehirden ayrılacak

¹²⁷ Zeydan, ?. *Benî Hilâl'in göç yolculuğunun da anlatıldığı Sireti Benî Hilâl destanı için bkz., .*

¹²⁸ Kindî, 76.

¹²⁹ Makrizi, I, 151-152.

¹³⁰ Khalil Athamina, *Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskanı* (çev. Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İFD*, 2 (2000), ss. 214-216. Mısır'daki Arap kabileleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz.; Abdullah Hurşid el-Berî, *el-Kabâi'lü'l-Arabiyye fî Mısır fî kurûni's-selâse el-ulâ li'l-hicra*, Mısır: Metabiu'l-Mısriyyeti'l-Ammeti li'l-Mekatib, 1992.

gruplar kendilerini temsil etmek üzere birini yerlerine bırakıp valiliği de bu durumdan haberdar ediyorlardı.¹³¹

Arapların ülkedeki durumuyla ilgili bir diğer önemli gelişme Kays kabilesinin gelmesiyle yaşanmıştır. Zira Mısır'a göç etme serüvenlerini yukarıda zikrettiğimiz Kayslılar, ülkenin kırsal kesimine yerleştirilen ve ziraatle uğraşmalarına izin verilen ilk Arap kabilesidir. Hatta Makrizi bu değişimi Arapların yerli halkla karıştığı bir aşama olarak görmektedir.¹³²

Araplar arasındaki kabilecilik anlayışının yansımaları Mısır'da da görülmüştür. Mervân b. El-Hakem, Abdullah b. Zübeyir'e tabi olan Mısır'ı kontrol altına aldıktan sonra Lahm kabilesinin lideri el-Ekder b. Hemmam ibn Amir b. Sa'b'ı öldürmüştür. Bunun üzerine yakınları ve ordugâhtaki askerler toplanmış ve yaklaşık otuz bin kişi Mervan'ın konağını kuşatmıştır. Yapılan görüşmeler sonucu uzlaşmaya varılmıştır.¹³³ Bu tepki Araplar arasındaki kabile temelli ilişkinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Benzer bir olay Velid b. Rifâe'nin valiliği sırasında yaşanmıştır. Vüheyb el-Yahsubî, Hıristiyanların kilise yaptırmasına izin veren valiye karşı çıkmış, bu nedenle de öldürülmüştür. Yemen asıllı bir kabileye mensup olan Vüheyb'in öldürülmesine öfkelenen Kurra, valiye karşı isyan başlatmıştır.¹³⁴

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden hareketle Mısır'ın Araplaşmasında etkili iki faktörden bahsedebiliriz: Göçlerle Arap nüfusun sürekli artması ve kırsala

¹³¹ İbn Abdülhakem, 139-141.

¹³² Makrizî, I, 151-152.

¹³³ Kindî, 45-47.

¹³⁴ Kindî, 77-79.

yerleşim. Göçler, nüfusun ancak çok küçük bir bölümünü oluşturan Arapların durumunu hızla değiştirmiş ve sayısal açıdan güçlenmelerini sağlamıştır. Kırsala yerleşim ise Araplaşma açısından çok daha önemli sonuçlara yol açmıştır. Hayatlarını kendileri için kurulan garnizon kentte oturup ülkeyi idare etmek ve sefere çıkmakla sürdüren ilk yerleşimciler, ülkedeki yabancılar durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla Mısır tarihinin yeni bir evresine geçişi sağlamalarına rağmen ülkenin dokusunun değişmesindeki etkileri sınırlı olmuştur. Bu değişim daha çok tarımsal faaliyetlere meyledilmesi ve farklı bölgelere yerleşilmesi sayesinde yaşanmıştır. Böylelikle yerli halkla doğrudan temasa geçilmiş, evlilikler aracılığıyla akrabalıklar kurulmuştur. Dolayısıyla Araplar Mısırlılaştırırken, yerli halk da Araplaşmıştır.

Emevî hilafeti sırasında Arapçanın yönetim dili haline gelmesinin de Mısır'da Arap kimliğinin/kültürünün etkisini arttırmasında önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Divan kayıtlarının Arapçaya aktarılmasıyla başlayan söz konusu değişim, -daha önce de değindiğimiz gibi- idarenin çeşitli kademelerinde görev yapan bürokratların bu dili bilmesini zorunlu hale getirmiştir. Arapça bilmenin bir ihtiyaç haline gelmesi ise kültürel etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır.

1.4. Berberîler

Berberîler, Kuzey Afrika'da yaşayan bir kavimdir. İsimlerinin kaynağı, bu bölgeye ne zaman geldikleri ve kökenleri hakkındaki bilgiler tartışmalıdır. Bu halka kendilerinden farklı oldukları için Yunanlar *Barbaroi*, Latinler de *Barbari* demişlerdir. Romalılar ise bölgeye geldiklerinde şiddetli mukavemetleriyle

karşılaştıkları bu kabilelere *Barbaros* demişlerdir. *Berberî* ise Romalıların isimlendirmesini benimseyen Arapların kelimeyi böyle telaffuz etmeleri sonucunda ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır.¹³⁵ Belâzurî, ismin kaynağı ve anlamıyla ilgili farklı bir rivayete yer vermektedir. İbnü'l-Kelbî'den aktardığı rivayete göre, İfrikiyye emiri Cürçis'i öldüren İfrikis, bölge halkı için “*Bunlar, ne kadar çok berbere (lüzumsuz konuşmak, keçi sesi gibi seslenmek) yapıyorlar*” demiştir ve böylece onlara Berberîler (Berâbire) denmiştir.¹³⁶

Kuzey Afrika'ya yayılmış kabileler halinde yaşayan Berberîler, Kuşî veya Hâmi dil ailesine mensup olan Berberice'nin farklı lehçelerini kullanmışlardır.¹³⁷ Yaşadıkları bölge sık sık yabancı istilalarına maruz kaldığı ve birçok gruba ayrıldıkları için dinî inançları tam olarak ortaya konamamış ancak bazı karakteristik özellikleri tespit edilmiştir. Buna göre Berberîler, tabiat olayları ve varlıkları etrafında şekillenen bir dinî anlayışa sahiptirler. Kayalar, su kaynakları, dağlar, güneş, ay ve bazı yıldızlar ile koç, antilop ve boğa gibi hayvanlara tapmışlardır. Mecusîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık da Berberîlerin kabul ettiği dinlerdendir. İslam ise fetihlerle birlikte Berberîler arasında yayılmaya başlamıştır.¹³⁸

İbn Abdülhakem Beberîlerin aslen Filistinli olduklarını, Hz. Davut, kralları Calût'u öldürünce Kuzey Afrika'ya göç ettiklerini ve Mısır'ın batısındaki iki köye

¹³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Berberîler”, DİA, V, s. 478; Halim Sabit Şibay, “Berâbire”, MEB İslam Ansiklopedisi, II, s. 521.

¹³⁶ Belazurî, 262.

¹³⁷ Yıldız, s. 482; Rene Basset, “Berberîler (Dil ve Edebiyat)”, MEB İslam Ansiklopedisi, II, s. 532.

¹³⁸ Yıldız, s. 482; Basset, ss. 530-531.

yerleştiklerini aktarmaktadır.¹³⁹ İbn Havkal da Berberî Levâte kabilesinin fetihten önce Mısır'da yaşadığını bildirmektedir.¹⁴⁰

Müslümanların Berberîlerle ilk teması Amr b. El-As'ın Berka'yı fethi sırasında gerçekleşmiştir. Amr b. El-As, Berka üzerine yürümüş ve bölge halkıyla on üç bin dinar cizye ödemeleri şartıyla anlaşmıştır. Bu anlaşmaya göre Berkalılar cizyelerini ödemek için isterlerse çocuklarını satabileceklerdir.¹⁴¹ Belazurî, Berka ve Zevîle fetihleri sırasında yapılan anlaşmalarla ilgili olarak Ömer b. Abdulaziz'in bir kararını nakletmektedir. Buna göre Halife yanında Levâte kabilesinden cariye olanların söz konusu kadını babasından istemeleri ya da ailesine geri göndermelerini emretmiştir. Çünkü Levâte kabilesiyle anlaşma yapılmıştır.¹⁴²

İkinci temas ise Ifrikiye üzerine düzenlenen seferler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Nitekim Hz. Osman Abdullah b. Sa'd'a Ifrikiye'ye sefer düzenlemesini emretmiştir.¹⁴³ Bunun üzerine Berberîlerle yaşanan çatışmalarda bol miktarda ganimet ve çok sayıda esir alınmıştır.¹⁴⁴ Bu esirler başka yerlere gönderildikleri gibi Mısır'a da getirilmişlerdir.¹⁴⁵

¹³⁹ İbn Abdülhakem, 170.

¹⁴⁰ İbn Havkal, 154.

¹⁴¹ İbn Abdülhakem, 170-171. Anlaşma maddelerinin değerlendirmesi için bkz.; Mustafa Fayda,

¹⁴² Belazurî, 257.

¹⁴³ İbn Abdülhakem, 183.

¹⁴⁴ İbn Abdülhakem, 183-188, Kindî, 12-13.

¹⁴⁵ Kaynaklarımız, Mısır'daki Berberî varlığı hakkında daha çok savaşlar sonucu esir alınıp getirilmeleri bağlamında bahsetmektedirler. Burada iki hususa işaret etmek istiyoruz: Söz konusu esirler arasında büyük başarılar gösterip önemli konumlara gelmiş olanlar da vardır. Nitekim

1.5. Nûbeliler

Nûbe, Mısır'ın güney sınırında yer alan ve tarih öncesi devirlerden itibaren ilişki kurulmuş bir ülkedir. Firavunlar Nûbe üzerine seferler düzenlemişlerdir, iki ülke arasında çatışmalar yaşanmıştır.

Kaynaklarımız ilgilendiğimiz dönemde Mısır ile Nûbe arasındaki ilişkilerle ilgili iki önemli rivayete yer vermektedir. İlk rivayette Amr b. El-As, Kıptîlerle yaptığı anlaşmada, Nûbelilerin ülkelerinde iskân edilmeyeceği taahhütünde bulunmuştur.¹⁴⁶ Amr b. El-As'ın neden böyle bir taahhütte bulunduğu sarih değildir. Ancak Müslümanların böyle bir şartı kendiliklerinden koymaları makul görünmediğinden Kıptîlerin bu doğrultuda bir talepleri olduğu düşünülebilir.

Nûbeliler karşımıza ikinci kez kendileriyle yapılan bir anlaşma vesilesiyle çıkmaktadırlar. *Bakt* denilen bu anlaşmaya göre Nûbeliler Müslümanlara köle verecekler onlar da karşılığında çeşitli gıda maddeleri göndereceklerdir. Amr b. El-As'ın vefatının ardından Nûbeliler anlaşmayı bozmuş ve Mısır'ın akınlar düzenlemeye başlamışlardır. Bunun üzerine Abdullah b. Sa'd, Nûbe üzerine sefere çıkmış ve Dunkula'yı kuşatmıştır.¹⁴⁷

Mısır gibi farklı devletlerin hâkimiyeti altına girmiş ve ticaret yolları açısından kavşak görevi gören bir ülkenin nüfusunun daha kozmopolit olduğunu ve

Mısır valisi tarafından Ifrikiye fethiyle görevlendirilen Musa b. Nusayr'ın azatlı kölesi Tarık b. Ziyad zikredilmesi gereken ilk örnektir. Ayrıca coğrafi yakınlık ve ticarî ilişkiler göz önüne alınca Mısır'da, esir olarak getirilenlerin dışında da Berberîlerin yaşadığı düşünülebilir.

¹⁴⁶ İbn Tağriberdî, I, 24-25.

¹⁴⁷ Makrızî, I, 369-373.

sadece Őimdiye kadar zikrettiĐimiz unsurlardan oluŐmadıĐını dűŐnmek műmkűndűr. Nitekim ũlkenin 619-628 yılları arasında Sâsânî hâkimiyeti altına girdiĐi dűŐnűlecek olursa, İrânluların varlıĐı da muhtemel olacaktır. Biz, kaynaklarımızda kendilerine doĐrudan ya da dolaylı olarak atıf yapılan grupları zikretmeyi tercih ettik. Buna gűre Mısır nűfusu Kıptiler, Araplar, Rumlar, Berberiler ve Nűbeliler'den oluŐmaktadır. Ancak bu liste, ũlkede baŐka kimsenin olmadıĐı anlamına gelmeyip varlıĐından kesin olarak haberdar olduĐumuz grupları kapsamaktadır.

Mısır halkıyla yapılan anlaŐmalar ũlkenin nűfusu hakkında bir takım bilgiler iĐermektedir: Amr b. El-As'ın fethin ardından Mısırlularla yaptıĐı anlaŐma, ũlkenin nűfusu hakkında bir takım ipuĐları vermektedir. Rivayete gűre yaŐlılar, kadınlar ve çocuklar dâhil edilmeyerek her yetiŐkin iĐin iki dinar cizye vergisi konulmuŐtur. Bu Őartlara gűre yapılan sayımda vergi meblaĐı seksen bin dinarı bulmuŐtur.¹⁴⁸ Dolayısıyla anlaŐma, kırk bin vergi műkellefini kapsamaktadır. Her yetiŐkin erkek ortalama ũĐ kiŐilik bir aileye sahip olarak hesaplanırsa, nűfusun yaklaŐık yűz yirmi bin kiŐi olduĐu dűŐnűlebilir.

Őlke nűfusuyla ilgili bir baŐka ipucu ise Mukavkıs ve Herakleious arasındaki yazıŐmada karŐımıza çıkmaktadır. Mukavkıs Műslűmanlarla yaptığı anlaŐmanın Őartlarını kendisine bildirdiğinde sonuğtan memnun olmayan imparator, valisine sert bir cevap yazmıŐtır. Onu, sayı ve kuvvet ağısından daha çok oldukları halde kűçük bir birlik karŐısında direnmemekle suĐlamıŐ, '*yűz bin kiŐiden fazla*' bir toplulukla birlikte olduğu halde cizye vermeye razı olduğu iĐin kınamıŐtır.¹⁴⁹

¹⁴⁸ İbn Abdűlhakem, 70.

¹⁴⁹ İbn Abdűlhakem, 70.

Bu rivayetler ÷lke n÷fusu hakkında fikir vermektedir. Ancak ilk rivayet kendileriyle anlaşma yapılan Babilon halkıyla sınırlı, ikinci rivayet de muhtemelen askeri birlikleri kapsamaktadır. Dolayısıyla her iki rakam da Mısır'ın n÷fusunu tam olarak ifade etmemektedir.

2. Dinî Gruplar

Mısır'ın dinler tarihi açısından müstesna bir konuma sahip olduğuna daha önce işaret etmiştik. Zira Mısır, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâmiyetin tarihsel anlatılarında önemli bir yer tutmaktadır.

Bu başlığımızda Müslümanların Mısır'a geldiklerinde karşılaştıkları dinî grupları ve onların Emevîler döneminin sonuna kadar ki durumlarını tasvir etmeye çalışacağız.

2.1. Yahudiler

Mısır, İbranilerin tarihi açısından oldukça önemli bir ÷lkedir. Tevrat'a göre İsrailoğulları Firavunların zulmü altında Mısır'da yaşarken Hz. Musa gelmiştir. Onun liderliğinde *çıkış* olarak anılan Mısır'dan göç gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁰

¹⁵⁰ Çıkış 1/13-14; Tesniye 34/4-5.

Yahudiler, Mısır'daki tarihsel varlıkları en eskiye giden gruplardan biri olsa da fetih sırasında ve Emevîler dönemindeki durumları hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır.¹⁵¹

İbn Abdülhakem'in aktardığı bir rivayet kaynaklarımızın Yahudiler hakkındaki suskunluğunu bozmaktadır. İskenderiye'nin fethiyle ilgili rivayetlerde yapılan anlaşmaya göre Yahudilerin şehirde kalmasına izin verildiği ve nüfuslarının yaklaşık kırk bin olduğu zikredilmektedir.¹⁵² Buna göre Mısır'da azımsanmayacak sayıda Yahudi'nin bulunduğu ve vergi ödemek kaydıyla hayatlarına devam ettiklerini söyleyebiliriz.

Yahudilik Ansiklopedisinin'deki Mısır maddesinin yazarı Eliyahu Ashtor'a göre Yahudiler kuruluşundan itibaren Fustat'a yerleşmişlerdir.¹⁵³ Aynı müellif Yahudilerin fetih sırasındaki ve Emevîler dönemindeki durumlarının kaynaklarda

¹⁵¹ Eliyahu Ashtor, "Egypt", EJD, VI, 230. Bu durumun değerlendirmesi için bkz.; Nuh Arslantaş, Emevîler Döneminde Yahudiler, İstanbul: Gökkuşbu, 2005, ss. 13-14. Belgelerin yetersizliği nedeniyle Yahudilerin ilgilendiğimiz dönemdeki durumu karanlık kalmışken öncesi ve sonrasıyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Mısır'da Bizans idaresi altında yaşayan Yahudilerle ilgili örnek bir çalışma için bkz. H. I. Bell, "Anti-Semitism in Alexandria", *The Journal of Roman Studies*, 31 (1941), ss. 1-18. Kahire'deki bir sinagogda bulunan ve Geniza adı verilen metinler de Yahudilerin Abbasî ve Fatımî dönemlerindeki hayatları için önemli bir kaynak olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler: Abbasî ve Fatımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

¹⁵² İbn Abdülhakem, 82.

¹⁵³ Eliyahu Ashtor, "Egypt", EJD, VI, 230.

bilgilere rastlanmadığı için neredeyse hiç bilinmediğine ve karanlık kaldığına dikkat çekmektedir.

2.2. Hıristiyanlar

Hıristiyanlar, Mısır'daki en kalabalık dinî grubu oluşturmaktadırlar. Mısır Hıristiyanları¹⁵⁴ Kilise tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadırlar. İskenderiye Patrikliği Hıristiyanlığın erken dönem tartışmalarında belirleyici bir rol üstlenmiş hatta zaman zaman İstanbul'dan daha etkin bir hale gelmiştir.¹⁵⁵

Hıristiyanlığın bölünmeyle sonuçlanan ve İskenderiye'nin aktif bir rol oynadığı ilk tartışması Hz. İsa'nın tabiatı hakkında olmuştur. Kristolojik sorun olarak tanımlanan meselenin özünü Hz. İsa'nın tabiatının ilahî ve insanî boyutları oluşturmaktadır. Buna göre Hz. İsa'da ilahî yönün mü insanî yönün mü baskın olduğu ya da ikisinin aynı anda mı bulunduğu tartışılmıştır. İskenderiye patrikliği Arius'un (ö. 336) insanî yönü tercih eden görüşüne karşı çıkmıştır. Hz. İsa'da ilahî yönün baskın olduğunu savunmuştur. Bu görüş kısa sürede taraftar bulmuş ve etkili hale gelmiştir. Ancak İstanbul'un bu durumdan rahatsız olması sebebiyle ilahî ve insanî tabiatın aynı anda, ayrı ayrı bulunduğu görüşü ileri sürülmüş ve 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nde kabul edilmiştir. Bu gelişme görüşlerini insanî tabiatın

¹⁵⁴ Etnik grupları tanıtırken dikkat çektiğimiz gibi Mısır'da dinî ve millî kimlik iç içe geçmiştir. Bu bağlamda Mısır Hıristiyanlarına Kıptî denmektedir. Biz de bu başlığımızda Kıptî kelimesini bu anlam alanını referans alarak kullanacağız.

¹⁵⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss.53-54.

ilahî tabiat içinde kaybolduğu noktasına vardırıan İskenderiye Patrikliğinin kopuşuna neden olmuştur. Böylece Mısır Hıristiyanları monofizit görüşler temelinde birleşerek İstanbul ve Roma'dan ayrılmışlardır.¹⁵⁶

Teolojik tartışmalar nedeniyle yaşanan bu ayrışma beraberinde pek çok sorunu getirmiştir. Zira söz konusu ayrışma sadece bir görüş farkı olarak kalmamış taraflar birbirlerini sapkınlıkla itham etmişlerdir. Ayrıca siyasî iktidar da farklılaşmayı en az sorun çıkaracak şekilde yönetmeyi başaramamıştır. Nitekim monofizit görüşleri nedeniyle ayrılan Doğu Kiliseleri baskıcı politikaları nedeniyle İmparatorluktan giderek uzaklaşmışlardır.¹⁵⁷

Yukarıda işaret ettiğimiz sorunlar Mısır'da da yaşanmıştır. Bizans hâkimiyeti sırasında Melkitler¹⁵⁸ görüşleri sebebiyle Kıptîler'e baskı yapmışlar; dinî liderlerini sürgüne göndermişlerdir. Bunların yanı sıra kiliselerine el konulmuş ve inançlarından vazgeçmeleri istenmiştir.¹⁵⁹ Bu uygulamalar, Kıptîlerin fetih sırasında Müslümanlara karşı direnç göstermemelerine hatta onalara destek vermelerine yol açmıştır.

¹⁵⁶ Bu tartışmaya dair detaylı bilgi için bkz.; Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yay., 2006, Muhammet Tarakçı, Nestorius ve Kristolojisi , *Uludağ Üniversitesi İFD*, XIX/1 (2010), ss. 215-241.

¹⁵⁷ Georg Ostrogorsky, s. 55. John of Nikiu, ss. 184, 189.

¹⁵⁸ İmparatorluğun görüşlerini tercih eden Hıristiyanlara, Melik kelimesine atfen Melkit denmiştir. Bazı Kıptî din adamalarının, Müslümanlar karşısında alınan yenilgiden Bizans'ın sapkınlığını sorumlu tutması iki grup arasındaki ihtilafın bir başka yansımasıdır.

¹⁵⁹ Severus İbn Mukaffa, *Tarihu Mısır* (thk. Abdulaziz Cemaleddin), I, Mısır: Mektebetü'l-Medbûlî, 2006, I, 563-565.

Fetih sırasında sergiledikleri tavrın da etkisiyle Kıptîler, Müslümanların gelişinden sonra oldukça rahatlamışlardır. El konulan kiliseleri kendilerine geri verilmiş, görüşleri nedeniyle maruz kaldıkları baskılar son bulmuştur. Hatta sürgündeki patrikleri bizzat Amr'ın gönderdiği bir mektupla Mısır'a davet edilmiştir.¹⁶⁰ Nitekim bu gelişme Kıptîleri çok sevindirmiş, patriklerinin dönüşünü büyük bir coşkuyla karşılamışlardır. Kiliselerin ve din adamlarının vergiden muaf tutulması da Kıptîler karşı takip edilen ılımlı politikanın bir başka yansımasıdır.¹⁶¹ Bu tavrın devamı olarak görülebilecek bir uygulama da Muaviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled'in Kıptîlerin bir kilise inşa etmelerine izin vermesidir. Hatta onun bu kararı bazı Müslümanları rahatsız etmiş ancak vali vazgeçmemiştir.¹⁶² Velid b. Rifae de Hristiyanların, Hamra'da Yuhanna Kilisesi'ni inşa etmelerine izin vermiştir.¹⁶³

Kaynaklarımızdaki rivayetler Emevî hilafetinin ilerleyen dönemlerinde Kıptîlerin durumunda bir takım değişikliklerin olduğunu göstermektedir. İlk değişim Abdülaziz b. Mervân döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde kiliselerden ve din adamlarından da vergi alınmaya başlanmıştır.¹⁶⁴ Ayrıca valinin kiliselerdeki yapı

¹⁶⁰ John of Nikiu, 200; Severus İbn Mukaffa, 583-585.

¹⁶¹ Bu uygulamalar sayesinde Amr b. El-As'ın valiliği Kıptîlerin huzur ve refah içinde oldukları bir dönem olarak zikredilmektedir. Bkz., Ya'kûb Nahle Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıbtîyye*, Matbaati'l-Metropol, 2000, ss. 55-56.

¹⁶² Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 175.

¹⁶³ Kindî, 77; İbn Tağriberdî, I, 265.

¹⁶⁴ İbn Tağriberdî, I, 213; Makrîzi, I, 167.

malzemelerini inşa edilen başka yerlerde kullanmak üzere söktürdüğü ileri sürülmüştür.¹⁶⁵

Abdullah b. Abdülmelik döneminde ise Hıristiyan din adamlarının giydiği kukuletalı cübbelerle ilgili bir yasakla karşılaşmaktayız. Kindî'de geçen rivayete göre vali Hıristiyanların bu kıyafeti giymesini yasaklamıştır. Ancak müellif, bu kararın gerekçesiyle ilgili herhangi bir bilgi zikretmemiştir.¹⁶⁶

Ömer b. Abdülaziz Mısır valisine talimatlarını yazdığı bir mektupta içki satışı yapılan ve içilen yerlerin yıktırılmasını emrediyor.¹⁶⁷ Bu emrin uygulanması hakkındaki detaylara sahip değiliz ancak Hıristiyanları doğrudan ilgilendiren bir durum olduğunu düşünmemiz mümkündür. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz valilerine Hıristiyanların Müslümanlara benzememeleri için uymaları gereken kuralları yazdığı bir talimatname de göndermiştir.¹⁶⁸

Kıptîlerin en çok mağduriyet yaşayıp zulüm gördüğü dönem ise Üsame b. Zeyd et-Tenuhî'nin harac amilliği yaptığı dönemdir. Zira o, cizye miktarını arttırmanın yanı sıra vergilerin tahsili sırasında oldukça sert bir politika takip etmiştir. Mükellefler başka yerlere gittiklerinde de tanınmak için damgalanmış, kaçaklara engel olmak *pasaport* taşınması şart koşulmuştur.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Bu iddianın değerlendirmesi için bkz. Levent Öztürk, age, s. 177.

¹⁶⁶ Kindî, 59.

¹⁶⁷ Kindî, 68, İbn Tağriberdî, I, 238.

¹⁶⁸ Ebû Yusuf, 227.

¹⁶⁹ Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, II, 158; Ya'kûb Nahle Rufeyle, age, ss. 69-70.

Cizye miktarının arttırılması Kıptîlerin ilk defa isyan etmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁷⁰ Ancak bu başkaldırıları kanlı bir biçimde bastırılmıştır.¹⁷¹ Hişam b. Abdülmelik'in vergi miktarının düşürülmesini emretmesi tansiyonu azaltmıştır.¹⁷² Ancak gerek vergilerin ağırlığı gerekse de tahsilat şartları nedeniyle arka arkaya isyanlar çıkmıştır.¹⁷³ Bu isyanlar Fustat'tan gönderilen ve *Ehl-i Divan* olarak adlandırılan ordu tarafından bastırılmış, bu sırada Kıptîler çok sayıda zayıat vermişlerdir.¹⁷⁴

Buraya kadar aktardığımız bilgilerden hareketle Mısır'daki Hıristiyanların durumunu özetleyecek olursak ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: Kıptîler, Bizans İmparatorluğunun baskıcı uygulamaları nedeniyle Müslümanların ülkeyi fethi sırasında direnç göstermemişlerdir. İslâm hâkimiyeti altında yaşadıkları dönemde değindiğimiz rivayetlerde aktarılan bazı yasaklar haricinde dinî açıdan herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmamışlardır. Ancak Emevî iktidarının ekonomik talepleri/ihtiyaçları nedeniyle zamanla vergiler ağırlaştırılmış ve halka ödeme kolaylığı sunulmadığı için mağduriyetler yaşanmıştır. Dolayısıyla Kıptîlerin dinî farklılık nedeniyle sistematik bir ayrımcılığa tabi tutulmadığı ancak siyasî otoritenin bilhassa ekonomik talepleri nedeniyle sıkıntılı zamanlar geçirdiğini söylemek mümkündür.

¹⁷⁰ Kindî, 74.

¹⁷¹ İbn Tağriberdî, I, 281.

¹⁷² İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2001, s. 121.

¹⁷³ Makrızî, I, 150-151.

¹⁷⁴ Kindî, 81.

Mısır gibi çoğunluğu Hıristiyan olan bir ülkenin dinî yapısının çok da uzun sayılmayacak bir sürede değişmesi bu başlıkta ele almamız gereken bir diğer sorundur. Kıptîler arasında İslâmiyet hızla yayılmış ve Hıristiyan unsurun ülke nüfusuna oranı kısa sayılabilecek bir sürede değişmiştir.¹⁷⁵ Bu değişimin neden kaynaklandığı önemli bir sorun olarak önümüzde durmaktadır. Batılı araştırmacılara göre bu tercihin temel dayanağı, Kıptîlerin ödemekle yükümlü tutuldukları verginin ağırlığıdır. Ancak vergilerin belirli idareciler zamanında arttırılmış olması, dolayısıyla ekonomik şartların her zaman bu kadar zorlayıcı olmaması bu görüşe itiraz olarak ileri sürülebilir. Bir diğer neden, yönetimde Arap ve Müslüman kimliğin etkinliğini arttırması üzerine Kıptîlerin işlerini korumak istediklerinde İslâmiyeti tercih etmek durumunda kalmalarıdır. Bu iddia da idarî mevkilerde görevli sınırlı sayıda kimseyi kapsadığı için yaşanan büyük dönüşümü tek başına açıklamakta yetersizdir.

Kısaca ifade edecek olursak Mısır'ın Araplaşmasında olduğu gibi İslamlaşmasında da birden çok faktörün etkili olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu faktörlerden bazıları yukarıda ifade edilen zorlayıcı şartlardır. Muhtemelen bu şartlardan daha etkili olan faktör ise iki dinî grubun karşılaşması ve karışmasıdır.

2.3. Müslümanlar

Mısır'daki üçüncü önemli dinî grubu Müslümanlar oluşturmaktadır. İslâmiyet'in bölgeye gelişi Mısır'ın fethedilmesiyle birlikte olmuştur. Ülkeye

¹⁷⁵

sonradan gelen Müslümanlar, başlangıçta iktidarı ellerinde bulunduran bir azınlık konumunda olmuşlardır. Ancak bu durum, göçler ve İslâmiyet'in yayılması sayesinde kısa sürede değişmiştir.

Ülkedeki Müslümanlar arasında ilk önemli ihtilaf, Hz. Osman'ın hilafetine yönelik itirazlar yöneltilmesiyle başlayan ve şehit edilmesiyle sonuçlanan süreçte ortaya çıkmıştır. Mısırlılar halifeye karşı yürütülen muhalefetin öncüleri arasında olmuşlardır.¹⁷⁶ Hz. Osman öldürüldükten sonra Mısır'da da halk ikiye ayrılmıştır. Ancak Muaviye'nin Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte ülkede otorite tekrar sağlanmıştır. Daha önce Hz. Ali'ye destek verenler kontrol altına alınmıştır.

Mısır, Emevî hilafetine sürekli sorun çıkaran bir merkez olmamışsa da Şam gibi sadık bir destekçi de olmamıştır. Nitekim başta ülkedeki Hariciler tarafından olmak üzere Abdullah b. Zübeyir'in isyanına destek verilmiştir. Hatta Mervan b. Hakem'in bir orduyla birlikte Mısır'ı şiddetli çarpışmaların ardından yeniden fethetmesi gerekmiştir.¹⁷⁷ Ülkede otoritesini tesis eden Mervan halktan beyat almıştır. Ancak daha önce Abdullah b. Zübeyir'e verdikleri sözden dönmek istemeyen Meafirîler olarak tanınan bir grubun direnciyle karşılaşmış ve yetmiş kişinin boynunu vurdurmuştur.¹⁷⁸

Mısır'daki Haricîler Abdullah b. Zübeyir'e verdikleri desteğin ardından Kurre b. Şerik'in valiliği sırasında başlattıkları bir isyanla karşımıza çıkmaktadırlar. Vali

¹⁷⁶ Taberî, IV, 104; İbnü'l-Esir, II, 405.

¹⁷⁷ Kindî, 41-45; İbn Tağriberdî, I, 122.

¹⁷⁸ Kindî, 45.

isyamı bastırmış ve liderlerinin de aralarında bulunduğu Haricîleri İskenderiye’de cezalandırmıştır.¹⁷⁹

Bu bilgiler ışığında Mısır’daki Müslümanlar hakkında şu tespitleri yapabiliriz: İslâmiyet başlangıçta sadece ülkeyi ele geçiren Arapların diniyken daha sonra yerli halk arasında da yayılmıştır. Bu durum baştaki Müslüman Arap eşitliğini bozmuş, Kıptîler, Rumlar, Berberîler gibi farklı unsurlar da yeni dini benimsemişlerdir. Velid b. Rifae’nin valiliği sırasında kilise yapımına izin verilmesine Müslümanlar karşı çıkmışlardır. Bu Hıristiyan ve Müslüman unsurun dinî bir meseleden ötürü karşı karşıya geldiği bir olay olarak değerlendirilebilir.

Mısır’da başka dinî grupların varlığıyla ilgili sarih bilgimiz yoktur. Ancak ülkedeki etnik gruplar arasında saydığımız Berberîler arasında eski inanışlarını koruyanların olması muhtemeldir. Dolayısıyla yerel Afrika dinlerine ve putperestliğe mensup ancak varlığı kaynaklarımıza yansımamış küçük gruplardan söz edilebilir. Yine İranlıların mevcudiyeti mecusîliği ve zerdüştlüğü gündeme getirmektedir. Ancak bunlar dinî yapıyı etkilemeyecek ölçüde istisnai örnekler/ihimallerdir.

3. Sosyal Sınıflar

¹⁷⁹ Kindî, 64-65.

Fetih hareketleri ilk Müslümanlara Arap yarımadasının dışına çıkma fırsatı vermiştir. Başlangıcında askerî karakteri ağır basan bu gelişme zaman içerisinde yeni bir Müslüman toplumunun oluşmasında kilit rol oynar hale gelmiştir.

Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının bakiyesi olan topraklara yerleşilmiş, farklı etnik ve dinî gruplarla karşılaşmıştır. Hulefâ-i Raşidin döneminde başlayan bu temas Emevîler zamanında da devam etmiştir.

Sahabenin Medine'den uzun süre ayrılmasına izin vermediği, askerlerin kurulan garnizon kentlerde yaşamalarını istemesi gibi kararlarıyla Hz. Ömer işaret ettiğimiz yeni durumu yönetmeye çalışmıştır. Ancak onun bu kararları kendisinden sonra uygulanmamıştır.¹⁸⁰

Emevîler dönemine gelindiğinde, fethedilen topraklara yerleşmiş Müslüman Araplar, ele geçirilen bölgelerin halkları, Arap yarımadasına gelen yabancı unsurlardan müteşekkil karma bir toplum ortaya çıkmıştı. Bu durum Emevîleri, yerine farklı etnik kökenlere ve dinlere mensup farklı dilleri konuşan halkları idare etmek yükümlülüğüyle karşı karşıya bırakmıştı. Dolayısıyla Emevîler, takip ettikleri politikayla, Arap olmayanların, gayrimüslimlerin, ihtida edenlerin toplum ve yönetim içindeki yerini belirlemiş oldular.

Yukarıda işaret ettiğimiz sorumlulukla karşı karşıya kalan Emevîler, Arap unsuru merkeze alan, gayrimüslimlere hoşgörü gösteren ve İslâmiyet'i kabul edenleri

¹⁸⁰ Şibli Numani, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, I-II (çev. P. Al), İstanbul: Çağ Yayınları, 1980.

Müslüman Araplarla eşit kabul etmeyen bir politika takip etmişlerdir.¹⁸¹ Bu tercih etnik ve dinî grupların tam olarak kaynaşmadığı ve zaman zaman çatışma içine girdikleri iyi kaynaşmamış parçalı bir toplumsal yapıya yol açmıştır.

Araştırmacılar, esas aldıkları kriterlere göre Emevî toplumunu sınıflandırmışlardır. Bu tasniflerde karşımıza çıkan tabakalar, Müslümanlar-Gayrimüslimler; Araplar-Arap olmayanlar; hürler-köleler ve mevâlidir.¹⁸²

Biz önceki başlıklarımızda toplumu oluşturan etnik ve dinî grupları tanıtmaya çalıştık. Bu başlığımızda Mısır toplumunu idareciler ve halk olmak üzere iki büyük sosyal kategori ekseninde değerlendirmeye çalışacağız.¹⁸³

3.1.İdareciler

Fethin ardından Mısır, hilafet merkezine bağlı bir eyalet haline gelmiştir. Ülkenin yerinden yönetimi için halifeye bağlı bir valilik kurulmuş ve ordu için inşa edilen Fustat merkez yapılmıştır. Müslümanların bölgede kurumsal bir yapı oluşturmaya çalışmaları güvenlik, malî işler, yargı gibi çeşitli alanlardan sorumlu bir idareci/bürokrat sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

¹⁸¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, I, ss. 426-433; İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, Ankara: TDV Yay., 1993, ss.90-95.

¹⁸² Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, ss.; Ali Aksu, “Emeviler Döneminde Sosyal Tabakalar”, İSTEM, 8 (2006), ss. 64-65.

¹⁸³ Konumuzun tarihî ve coğrafi sınırlarından ötürü rivayetlerin sınırlı olması daha detaylı bir tasnif yapmamıza engel olmuştur.

Mısır'daki idarî mekanizma en tepesinde valinin yer aldığı, güvenlikten sahibu'ş-şurtanın, malî durumdan ise harac amilinin sorumlu olduğu bir piramit şeklinde kurumsallaşmıştır.¹⁸⁴ Yönetici sınıf ülkeyi fetheden askerî kadrolardan oluşmaktaydı. Nitekim Mısır'ı fetheden Amr b. El-As aynı zamanda eyaletin ilk valisidir.¹⁸⁵ Yine fetheden büyük ailelerin sahibu'ş-şurtalık ve harac amilliği gibi görevleri üstlenmesi gelenekselleşmiştir.¹⁸⁶

Yönetici sınıfın çekirdeğini Müslüman Araplar oluştursa da gayrimüslimler de bu alanda kendilerine yer bulabilmişlerdir. Fethin ardından Rum ve Kıptî yöneticiler büyük ölçüde görevlerine devam etmişlerdir.¹⁸⁷ Ebu'l-Ferec, Abdülaziz b. Mervan döneminde hazineden sorumlu kişinin Athanius isimli bir Hıristiyan olduğunu aktarır.¹⁸⁸ Ancak Gayrimüslimlerin yönetim kademesindeki varlıkları huzursuzluğa da yol açmıştır. Ebu'l-Ferec, Athanius'la ilgili rivayetinin devamında

¹⁸⁴ Kindî, 35, 68. Ayrıca bkz.; Nadir Özkuyumcu, *age*, ss.71-95

¹⁸⁵ Kindî, 10.

¹⁸⁶ Muaviye b. Hudeyc, Amr b. Kahzam el-Havlânî, Assama ibn Amr el-Meâfirî ve Uleyy b. Rebah el-Lahmî aileleri şehrin ileri gelenlerini oluşturmaktaydılar. Bkz.; Hugh Kennedy, "Egypt as province in the Islamic caliphate, 641-868", *The Cambridge History of Egypt Volume 1: 640–1517* (Ed. Carl F. Petry), Cambridge: Cambridge University Press, ss. 66.

¹⁸⁷ Petra M. Sijpesteijn, "New Rule over Old Structures: Egypt after the Muslim Conquest", *Regime Change In The Ancient Near East and Egypt - From Sargon of Agade to Saddam Hussein-*, (ed. Harriet Crawford), Oxford: Oxford University Press, 2007, 183-200.

¹⁸⁸ Abû'l-Farac Gregory (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi* (çev. Ömer Rıza Doğrul), I, Ankara: TTK Yay., 1945, s. 295.

Müslümanların kendisinden rahatsız ve şikâyetçi olduklarını nakleder. Bunun üzerine vali, Athanius'u görevinden almış ve servetinin bir kısmına el koymuştur.¹⁸⁹

Hıristiyan din adamları, Mısır'daki idareci sınıfı oluşturan unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kurre b. Şerik'in vergilerin toplanması, zamanında gönderilmesi veya eyalet merkezine olan borçların ödenmesi gibi hususlarda yazdığı mektuplarda muhatap aldığı yerel yöneticiler bölge piskoposlarıdır.¹⁹⁰

Bu bilgilerden hareketle şöyle bir değerlendirme yapmamız mümkündür: Her ne kadar Arap ve Müslüman olmayan unsur, yönetim kademelerinden tasfiye edilmemişse de zamanla etkinlikleri azalmıştır. Çünkü divanların Arapçalaştırılması¹⁹¹, Ömer b. Abdülaziz'in Hıristiyanların Müslümanlara göre ön planda olmasına karşı çıkan politikası¹⁹² yönetici sınıfın Müslüman-Arap karakterini baskın hale getirmiştir.¹⁹³

Amr b. El-As'ın azatlı kölesi Verdân'ın, Muaviye döneminde harac amilliği yapmıştır.¹⁹⁴ Abdülaziz b. Mervan, Lahm'ın mevlâsı Musa b. Nusayr'ı Ifrikiye valisi olarak görevlendirmiş¹⁹⁵ yine Lahm kabilesinin mevlâsı Abdülmelik b. Mervan

¹⁸⁹ Abû'l-Farac Gregory (Bar Hebraeus), I, s. 295.

¹⁹⁰ Abbott, ss. 42-43.

¹⁹¹ Bkz., s. 34.

¹⁹² İrfan Aycan, "Ömer b. Abdulaziz ve Gayr-i Müslimler", *Dinî Araştırmalar*, I/3 (1999), ss. 65-81.

¹⁹³ Petra M. Sijpesteijn, ss. 194-198.

¹⁹⁴ İbn Abdülhakem, 86.

¹⁹⁵ Kindî, 56.

Mısır'ın son Emevî valisi olmuştur.¹⁹⁶ Bu örnekler, Emevîlerin Mısır'daki mevâlî politikalarının farklı mı olduğu sorusunu akla getirmektedir.¹⁹⁷ Ancak mevâlî/mevlâ kavramının tarihsel süreç içerisinde anlam alanının genişlemesi¹⁹⁸ böyle bir sonuca ulaşmamıza engel olmaktadır. Çünkü Emevîlerin ayrımcılık yapmakla itham edildikleri mevâlî grubunu İslâmiyet'i kabul eden gayri Arap unsur oluşturmaktadır. Söz konusu örnekler ise bu gruba girmeyip Araplarda cahiliye döneminden itibaren mevcut bulunan ve kabileler arası ilişkilerden kaynaklanan bir statüye karşılık gelmektedirler.

Son olarak Mısır'daki yönetici sınıfın daha çok Fustat, İskenderiye, Hulvân¹⁹⁹ gibi büyük şehirlerde, müreffeh bir hayat sürdürdüğünü söyleyebiliriz.²⁰⁰

3.2.Halk/Tebaa

Mısır'ın şehirlerinde veya köylerinde yaşayan, tarım, ticaret, zanaat gibi uğraşlarla geçimini sağlayan sınıflar birlikte tebaayı oluşturmuştur. İdarî görevi

¹⁹⁶ Kindî, 93.

¹⁹⁷ Gelof Van Vloten, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar* (çev. M. Said Hatiboğlu), Ankara: AÜİF Yay., 1986; ss. 16-40. Emevîlerin mevâlî politikasına yapılan eleştirilere karşı çıkan bir değerlendirme için bkz., Haydar Hammâş, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" (çev. İrfan Aycan), *AÜİFD*, XXXVII (1997), 175-190.

¹⁹⁸ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, ss. 424-426.

¹⁹⁹ Abdülaziz b. Mervan, veba salgını nedeniyle yönetimi Hulvân'a taşımıştır; Kindî, 49.

²⁰⁰ Örnek olarak Kindî'nin Abdülaziz b. Mervan'ın mirası hakkında verdiği bilgilere bkz., Kindî, 55.

olmayan Kıptîler ve Rumlar ile zaman içinde ülkenin kırsal kesimlerine yerleşen Araplar²⁰¹ bu sınıfa mensuptur.

Yönetici sınıf, idarî işleri ve savunmayı üstlenerek ülkede huzur ve refah ortamı oluşturmaktan sorumludur. Buna karşılık halkın en önemli görevi vergilerini ödemektir.²⁰² Bu vergi gerektiği zaman hükümet için çalışma (angarya) şeklinde de olabilmektedir.²⁰³

Kurre b. Şerik'in Nil'in bol miktarda taşıdığı 91/709 yılına tarihlendirilen mektubundaki ifadesi halkın sorumluluklarını vurgulaması bakımından önemlidir: “Toprağı ekip biçmeleri, insanların Allah’a karşı olan görevlerinden sonraki esas sorumluluklarıdır ve kendilerine refah ve mutluluk sağlar.”²⁰⁴ Zira Mısır’da vergilerin ödenmesi ve ekonomik yapının sağlıklı bir şekilde işlemesi için ziraî faaliyetlerin ihmal edilmemesi büyük önem taşımaktadır.

Mısır’daki mevâlînin durumu hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Konuyla ilgili kaynaklarımıza yansımış ilk rivayet Abdülaziz b. Mervan dönemine aittir. Haccac b. Yusuf (ö. 95/714), Müslüman olan mevâlîden de cizye almaya başlayınca Halife Abdülmelik, bu uygulamayı Mısır’a taşımak istemiştir. Bunun için kardeşine bir

²⁰¹ Makrızî, I, 150-151.

²⁰² Nabia Abbott, ss. 50-51.

²⁰³ H. I. Bell, “Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum”, *Der Islam*, III/1 (1912), 1336, s.271; 1137, s.272.

²⁰⁴ Nabia Abbott, ss. 45-46.

mektup yazmıştır. Ancak İbn Hüceyre'nin 'Mısır'da bunu başlatan sen olma' uyarısı üzerine vazgeçmiştir.²⁰⁵

İkinci bilgimiz ise Ömer b. Abdülaziz dönemine aittir. Leys'ten gelen rivayete göre, Ömer b. Abdülaziz, Mısır'daki ehli zimmeden Müslüman olanların üzerinden cizye sorumluluğunu kaldırmış ve onları divana dâhil etmiştir.²⁰⁶

Üçüncü rivayet ise şu şekildedir: Ömer b. Abdülaziz'in Müslüman olanlardan cizye alınmaması emri gelince Hayyan b. Şureyh, ordunun atâsını verebilmek için bu vergiye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Halife, 'Hz. Muhammed'in vergi memuru olarak' gönderilmediğini vurgulayarak amilini sert bir dille uyarılmış ve emrinin uygulanmasını istemiştir.²⁰⁷

İlk rivayet Abdülaziz b. Mervan vazgeçtiği için Mısır'daki mevâlîden cizye alınmadığı izlenimi uyandırmaktadır. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in bu uygulamayı durdurmak için talimat göndermesi, Abdülaziz'den sonra Mısır'da da mevâlîden cizye alındığını göstermektedir. Ayrıca Hayyan b. Şureyh'in halifeye gönderdiği mektup bu verginin ekonomik açıdan taşıdığı önemi göstermektedir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra Emevî yönetimi mevâlîden cizye alınması hususundaki eski politikasını devam ettirmiştir.²⁰⁸ Her ne kadar bununla ilgili

²⁰⁵ Makrızî, I, 144.

²⁰⁶ Aynı yer.

²⁰⁷ Aynı yer.

²⁰⁸ İsmail Hakkı Atçeken, Ömer b. Abdülazîz Dönemi Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları, *Selçuk Üniversitesi İFD*, 13 (2002), ss. 69-88.

spesifik bir bilgiye kaynaklarımızda rastlamadıysak da aynı durumun Mısır için de geçerli olduğunu düşünmek mümkündür.

Halk tabakasıyla bağlantılı olarak zikretmemiz gereken son grup kölelerdir. Mısır'daki köleler, çıkılan seferler sonucu esir alınanlar veya anlaşma şartları gereği vergi olarak verilenlerden oluşmaktaydı. Abdullah b. Sa'd zamanında Ifrikiyye üzerine düzenlenen seferlerde çok sayıda esir alındığı nakledilmektedir.²⁰⁹ Ayrıca etnik grupları tanıtırken değindiğimiz gibi Berkâ halkının vergilerini ödemek için çocuklarını köle olarak satmaları kabul edilmiştir.²¹⁰ Nûbelilerle ise yıllık vergilerine ek olarak üç yüz köle vermeleri şartıyla anlaşılmıştır.²¹¹ Bu durum Mısır'da köle statüsünde çok sayıda kişi olduğunu göstermektedir. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in Levâteli cariyelerin babalarından istenmeleri ya da ailelerine geri gönderilmeleriyle ilgili kararı²¹² dışında bu sınıfın toplumsal konumu, hayat şartları hakkında bilgiye ulaşamadık.

²⁰⁹ İbn Abdülhakem, 180-181.

²¹⁰ Belazuri, 256.

²¹¹ Belazuri, 271.

²¹² Belazuri, 257.

II. BÖLÜM: SOSYO-KÜLTÜREL YAŞAM

Mısır, antik dönemden izler taşıyan, Roma-Bizans etkisinin büyük ölçüde sürdüğü bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Müslümanların gelmesiyle birlikte bu coğrafyada etnik, sosyal ve kültürel açıdan pek çok karşılaşma ve kaynaşma yaşanmıştır.

Fetihlerin ve Emevî devrinin İslâm medeniyetinin oluşmaya başladığı dönem olduğu düşünülürse, Müslümanların Mısır'da yaşadıkları tecrübe daha büyük bir anlam kazanacaktır.

Biz bu başlığımızda, sosyo-kültürel yaşamın görünür unsurları olan evler, giyim kuşam ve farklı unsurların geleneklerini yansıtmalarını umduğumuz dinî bayramlar ve festivaller konularını ele alacağız. Ancak İslam Tarihinin ilk dönemlerinde toplumsal hayatla ilgili bilgilerin sınırlı olması problemi detaylı bir tasvir yapmamıza imkân tanımamıştır.

1. Evler

Ev, toplumun en küçük birimini oluşturan ailenin mahrem alanıdır. Bireyler ev sayesinde bir yandan toplum içinde yaşarken diğer yandan özel bir alana sahip olmaktadır.

Arap toplumu göçebe bir kültürden geldiği için gelişmiş bir ev mimarisinden bahsetmek mümkün değildir. Emevîler döneminde evler avlulu ve avlusuz olmak

üzere iki türde yapılıyor ve genelde tek katlı, tek odalı oluyordu.²¹³ Ancak Hulefâ-i Raşidin döneminden itibaren başlayan kültürel karşılaşmalar ve refah seviyesinin artması nedeniyle bu durum değişmiştir.

Kalıntıları günümüze ulaşmasa da kitaplarda geçen ifadelerin yansıttığına göre artan refahla birlikte *konak*, *saray* diyebileceğimiz tarzda büyük ve gösterişli evler inşa edilmeye başlamıştır.²¹⁴

Mısır, Arapların mimarî alanda bir gelişme yaşadıkları bu süreçte onları oldukça etkileyen yapılara sahip bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela İskenderiye yolları, binaları ve diğer mimarî eserleri ile Arap yazarların yoğun ilgisine mazhar olmuştur.²¹⁵

Mısır'ı hâkimiyet altına alan Araplar burada Fustat şehrini inşa etmişlerdir. Coğrafya kaynakları Fustat'ta çok katlı evlerde oturduğunu aktarmaktadırlar. Şehir nüfusunun hızla artması konut ihtiyacı doğurmuş, çözüm olarak da 5 veya 7 katlı binalar yapılmıştır. İbn Havkal bu binalarda yaklaşık iki yüz kişinin oturduğunu nakletmektedir.²¹⁶

Amr, Fustat'ı kurarken şehirde Hz. Ömer için bir ev yaptırmıştır. Ancak Halife 'Medine'de yaşayan bir adam oradaki evi ne yapsın' diyerek, söz konusu evin Müslümanlar için çarşıya dönüştürülmesini emretmiştir.²¹⁷

²¹³ Altınay, 183.

²¹⁴ Aynı yer.

²¹⁵ İbn Abdülhakem, 37-44; İstahrî, 51; İbnü'l-Fakih, 69-70.

²¹⁶ İbn Havkal, 146.

²¹⁷ Belazuri, *Fütuhu'l-Büldân*, 244-245.

Belazurî'nin aktardığı bir rivayete göre, Zübeyir b. El-Avvam, Fustat ve İskenderiye'de kendisi için iki arazi ayırtmış daha sonra buralarda konaklar yaptırmıştır.²¹⁸

Amr b. El-As'ın Mısır'da inşa ettiği ikinci büyük yapı cami olmuştur. Şehir cami merkezde olacak şekilde kurulmuş, kabileler etrafına yerleştirilmiştir.²¹⁹ Mesleme b. Muhammed zamanında cami yeniden yapılmış ve bir minare eklenmiştir. İbn Tağriberdî, Mesleme'nin mescid ve camilere minare ekleyen ilk kişi olduğunu aktarmaktadır.²²⁰

İbn Abdülhakem, Harice b. Huzafe'nin ilk defa odaları olan bir ev yaptırdığını bildirmektedir. Bu durum halifenin kulağına gidince, Amr'a bu uygulamayı kınayan ve evin yıkılmasını emreden bir mektup yazmıştır.²²¹

Kabilelerin Fustat'a yerleştirilmesi sırasında Amr kendisi için de bir yer ayırmıştır. Vefatının ardından oğlu Abdullah bu arsada bir konak yaptırmıştır. İbn Abdülhakem, bu konağın Kabe gibi dikdörtgen planla inşa edilmiş ilk yapı olduğunu rivayet etmektedir.²²²

Abdullah b. Sa'd, Rumların şehirdeki kalıntılarında olan Dâru'l-Haniyye ve Dâru'l-Mevz isimli iki konağı kendisine ayırmıştır. Hz. Osman Ifrîkiyye üzerine sefere çıkmasını isteyince döndüğünde masraflarını ganimetlerden karşılayarak

²¹⁸ İbn Abdülhakem, 92.

²¹⁹ İbn Abdülhakem, 92.

²²⁰ İbn Tağriberdî, I, 133.

²²¹ İbn Abdülhakem, 104.

²²² İbn Abdülhakem, 97.

kendisi için bir saray yaptırmıştır. Abdullah, Mikdad'la birlikteken ona konağını beğenip beğenmediğini sormuştur. Mikdad da bunun üzerine “Allah’ın malıyla yaptıysan israf, kendi malınla yaptıysan ifsad olmuş.” demiştir.²²³

Mervan b. Hakem, Mısır’ı tekrar hâkimiyet altına aldığıında ülkede valilik için uygun bir yapı bulunmamasından rahatsız olmuştur. Bunun üzerine Dâru’l-Beyza denilen bir konak inşa ettirmiştir.²²⁴

Mısır’ın imarı ve yeni yapıların inşa edilmesi hususunda ön plana çıkan bir diğer isim Abdülaziz b. Mervan’dır. O, ilk olarak Dâru’l-Müzehhebe isimli bir konak yaptırmıştır.²²⁵ Valiliği sırasında veba salgını başlayınca yönetim merkezini bir süreliğine Hulvân’a taşımıştır. Şehri beğenen vali burada yoğun bir imar faaliyeti başlatarak, evler, mescitler ve çeşitli yapılar inşa ettirmiştir. Binaların etrafına bahçeler yaptırmış, hurma ağaçları diktirmiştir.²²⁶ Bunun yanı sıra kendisine hediye edilen bir hamamı oğlu Zebbân için yenilemiştir. Hamamın içinde mermerden, kadın suretinde bir heykel yapılmıştır. Bu heykel daha sonra Yezid b. Abdülmelik’in emriyle yıkılmıştır.²²⁷

²²³ İbn Abdülhakem, 110.

²²⁴ Kindî, 45.

²²⁵ Kindî, 49.

²²⁶ Kindî, 49; İbn Abdülhakem, 103.

²²⁷ İbn Abdülhakem, 113-114.

İbn Abdülhakem'in rivayetlerinden Müslümanların Rumlardan kalan hamamları kullandıklarını öğrenmekteyiz.²²⁸ Hatta bunlardan biri olan Hammam-ı Sehl'i kadınların kullandığını aktarmaktadır.²²⁹

Hürr b. Yusuf'un valiliği sırasında Nil sularının çekilmesi üzerine kimsenin meskûn olmadığı bazı araziler açığa çıkmıştır. Vali halkın ihtiyaç duyduğunu belirterek halifeden bu araziler üzerinde bir yerleşim birimi inşa etmek üzere izin istemiştir. Hişam b. Abdülmelik bu talebe olumlu yaklaşmıştır. Bunun üzerine Hürr yapımına 107 (706) yılında başladığı ve 108 (727)'de bitirdiği Kayseriyyetü'l-Hişam'ı inşa etmiştir.²³⁰

Bütün bu rivayetler bize, Arapların Mısır'a gelmesiyle birlikte, duyulan ihtiyaç üzerine ülkede yoğun bir yapılaşmanın yaşandığını göstermektedir. Ayrıca kaynaklarımızın konak ve saray gibi yapılardan bahsediyor olması, artan zenginliğin mimarî anlayışa yansıdığını göstermektedir.

Mukaddesî'nin toprak binalardan bahsetmesi, İbn Abdülhakem'in ön tarafında taş kullanılan bir evi zikretmesi yine Abdülaziz b. Mervan'ın oğlu için yaptırdığı hamamdaki mermer heykel yapı malzemeleri hakkında bir fikir vermektedir.²³¹

²²⁸ İbn Abdülhakem, 96.

²²⁹ İbn Abdülhakem, 121.

²³⁰ Kindî, 49.

²³¹ Mukaddesî, 195; İbn Abdülhakem, 112, 114.

2. Giyim-Kuşam

Giyim-kuşam, bölgelerin coğrafi özellikleri ve kültürel yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Başta iklim koşulları olmak üzere, üretilen kumaş çeşitleri gibi pek çok harici unsur bir toplumun kullanmayı tercih ettiği kıyafetler üzerinde belirleyici etkiye sahiptir. Geleneksel ve dinî anlayışlar da giyim kuşam kültürünü etkilemiştir. Nitekim İslam toplumunda sade bir giyimin tercih edilmesi, ipek kıyafetlerin kullanılmasının hoş karşılanmaması sonucunu doğurmuştur.

Giyim kültürü yukarıda zikrettiğimiz şartlardan büyük ölçüde etkilenmiş olsa da görünür olması ve etkileyicilik özellikleri sayesinde coğrafyaya göre şekillenmiş bir ihtiyaç olmanın ötesinde toplumsal ve kültürel bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla, kişinin sahip olduğu ekonomik refahın ve statüsünün etkili olduğu bir lüks tüketim aracı haline de gelmiştir.

Arap yarımadasının zor iklim koşulları ve tekstilin gelişmemiş olmasının doğurduğu sade giyim anlayışı Emevîler, dönemiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Emevî halifeleri ve valileri birlikte yaşadıkları halklardan etkilenmiş ve giyimlerinde farklı unsurlara yer vermeye başlamışlardır.²³²

Ramazan Altınay, Emevîler döneminde giyimde kullanılan unsurlar olarak şunları tespit etmiştir: Sarık, kalansüve, taylasan, izâr, ridâ, serâvîl/sirvâl, kamîs/entari, cübbe, bürde, burnus, na'lin, huff, cilbâb, humâr, mntaka/nıtâk.²³³

²³² Altınay, s.303

²³³ Altınay, ss. 307-324.

Hulefâ-i Raşidin ve Emevîler dönemindeki genel eğilim, Mısır'daki giyim kuşam anlayışına da yansımıştır. Ancak Mısır'ın dokumacılık ve tekstil sanayilerinin geliştiği bir bölge olması gibi bir ayrıcalığı vardır. Bu özelliğin bir yansıması oldukça erken bir dönemde, fetih sırasında yapılan anlaşmada karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Mısır halkından cizye vergisi ve bazı yiyeceklerin yanı sıra, yılda bir defa “yünden cübbe, pelerin veya sarık, şalvar ve bir çift ayakkabı veya yünden cübbe yerine, değeri buna eşit Kıptî kaftanı” vermeleri istenmiştir.²³⁴ Belazuri'nin naklettiği bu rivayet bize Mısır'da hangi kıyafetlerin kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca *Kıptî kaftanı* olarak adlandırılan bölgeye has bir giysi olduğunu da öğrenmekteyiz.

Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan'ın, *burnus* giyilmesini yasaklaması hakkındaki rivayet de Mısır'daki giyim-kuşam hakkında bize ulaşan bilgiler arasındadır.²³⁵ Ancak yasağın sebebi hakkında bir şey zikredilmemiştir.

Mısır'da dokumacılık ve tekstilin geliştiğini yukarıda zikretmiştik. Coğrafya kaynaklarımızı bu hususu doğrulayan bilgiler vermektedir. Nitekim Mukaddesî, Tinnîs'de *Ardiyye elbieleri* denen renkli bir kıyafetin üretildiğini bildirmektedir.²³⁶ Aynı müellif, Tinnîs ve Dimyat'ta renkli elbise imal edildiğini de zikretmektedir.²³⁷ Mukaddesî'nin Mısır'da ticareti yapılan mallar arasında keten, yün, ip gibi tekstil ürünlerini sayması da konumuz açısından önem arz etmektedir.²³⁸ İbn Havkal da Tinnîs ve Dimyat'ın önemli tekstil merkezleri olduğunu gösteren bilgiler

²³⁴ Belazuri, 246.

²³⁵ Kindî, 59; İbn Tağriberdî, I, 210.

²³⁶ Mukaddesî, 201.

²³⁷ Mukaddesî, 203.

²³⁸ Mukaddesî, 203.

vermektedir. Aktardığı bilgiye göre bu iki şehirde, keten ve deri elbiseler üretilmektedir.²³⁹ Buna ek olarak Fayyum'da çok sayıda kumaş çeşidi, örtü ve elbise bulunduğunu bildirmektedir.²⁴⁰ Ya'kubî'nin Behnesâ ve Ehnesâ gibi şehirlerde yapılan elbiseleri zikretmesi, kaliteli yünden yapılan kıyafetlerden bahsetmesi Mısır'daki giyim alışkanlıklarını doğuran arka plana ışık tutmaktadır.²⁴¹

3. Dinî Bayramlar ve Festivaller

Bayramlar toplumların önemli bir olay dayandırarak, bir araya gelip kutladıkları özel günlerdir. İnsanlar eski çağdan çeşitli vesilelerle bayram kutlamışlardır.²⁴² İslam toplumunda ise biri Ramazan diğeri Kurban olmak üzere iki önemli bayram kutlanmaktadır. Her iki bayram da hicri ikinci yıldan itibaren kutlanmıştır.²⁴³

Bayramların kutlanma biçimleri, toplumlara göre değişen kültürel bir özellik arz eder. Nitekim bayram namazı kılınması ve Kurban bayramında kurban kesilmesi gibi ortak uygulamalar dışında Müslümanların bayramlarını idrak ediş biçimleri yaşadıkları yerlere göre şekil almıştır.²⁴⁴

²³⁹ İbn Havkal, 156

²⁴⁰ İbn Havkal, 156.

²⁴¹ Ya'kubî, Kitâbu'l-Buldân, 119.

²⁴² Sargon Erdem, "Bayram" (Etimolojisi, İslam Öncesi Dönem), *DİA*, V, ss. 257-259.

²⁴³ İbrahim Bayraktar, "Bayram" (İslamî Dönem), *DİA*, V, ss. 259-261.

²⁴⁴ Bayraktar, s. 260.

Altınay, Emevîler döneminde bayramların nasıl kutlandığıyla ilgili çok az bilgimiz olduğunu belirtmektedir. Ancak temiz elbise giyme, bayramlaşma, ikramda bulunma, ziyaretlere gitme gibi bir takım uygulamaların varlığını tespit edebilmiştir.²⁴⁵ Bunun yanı sıra Emevîler döneminde farklı kültür ve din mensuplarıyla bir arada yaşanması onların bayramlarının bilinmesi ve tanınmasına yol açmıştır. Hatta Nevruz ve Mihricân gibi tebaanın büyük bir çoğunluğunun kutladığı bayramlar devlet kademesinden de kabul görmüştür.²⁴⁶

Yukarıda işaret ettiğimiz hususlar, Mısır'daki bayram ve festival kutlamaları için geçerlidir. Nitekim İslâm hâkimiyetine girişinden Emevîler döneminin sonuna kadar Ramazan ve Kurban bayramlarının nasıl geçirildiğiyle ilgili bir bilgiye rastlayamadık. Ancak müellifler, çeşitli vesilelerle Kıptîlerin özel günleri ve kutladıkları bayramlara atıfta bulunmuşlardır.²⁴⁷ Hatta Makrızî, Hitat'ında, Kıptîlerin bayramlarına ayrı bir bölüm ayırmıştır. Biz de burada Makrızî'ye dayanarak Kıptîlerin bayramlarıyla ilgili bilgi vermek istiyoruz:

a) İdü'l-Bişâre: Cebrail'in, Hz. Meryem'i, Mesih'in gelişiyle müjdelediği gün; Bermehât'ın (Mart) yirmi dokuzuncu günü kutlanır.

b) İdü'z-Zeytûne: Hz. İsa'nın eşeğe binerek insanlar arasında dolaşip onlara iyiliği emrettiği gün. Mısır'daki Hristiyanlar bu bayramı kutlamak için, kiliselerini süslerler.

²⁴⁵ Altınay, s. 333.

²⁴⁶ Altınay, s. 337.

²⁴⁷ Mesela bkz., İbn Tağriberdî, I, 35; Mukaddesî, 207.

c) İdü'l-Fışh: Hz. İsa'nın çarmlıha gerildiği gün. Hz. İsa o gün türlü eziyetlere uğrayıp öldürüldükten sonraki Pazar günü akşam ğrencilerinin yanına gelmiştir.

d) Hamİs'l-Erbâın: Hz. İsa'nın dirilişinden kırk gün sonra öğrencileriyle birlikte kaldığı yerden ayrılmış ve göğe yükseldiği gün.

e) İdü'l-Hamİs: Havarilerin, Hz. İsa'nın göğe yükselişinin ardından Ruhu'l-Kuds' gördükleri gün. Böylece bütün dilleri konuşmayı öğrenmiş, mucizeler gerçekleştirmiş ve Yahudileri yenilgiye uğratmışlardır.

f) İdü'l-Mİlâd: Hz. İsa'nın doğduğu gün.

g) el-Ėtâs: Hz. Yahya'nın, Hz. İsa'yı Ürdün nehrinde vaftiz ettiği gün.

h) el-Hitân: Hz. İsa'nın sünnet olduğu gün; Kıptİler bu inanışları nedeniyle diğer Hıristiyanların aksine sünnet olmaktadırlar.

ı) el-Erbâun

i) Hamİsi'l-Ahd: Hz. İsa'nın öğrencilerine su serpmesine atfen, Kıptİlerin kaplarını suyla doldurup, teberrken birbirlerine serptikleri gün.

j) Sebtu'n-Nr: Hz. İsa'nın kabri üzerinde bir ışığın ortaya çıktığı gün.

k) Haddu'l-Hudud

l)Yevmu'l-Tecellâ: Hz. İsa'nın göğe yükseldikten sonra Havarilerine göründüğü gün.

m) Nİrz: Mısır'daki Kıptİlere göre yılın ilk günü.²⁴⁸

²⁴⁸ Makrızî, II, 26-36.

4. Halk İnanışları

Mısır yapı ve büyüklük açısından hayret uyandıran çeşitli eserlere, diğerlerinin aksine güneyden kuzeye doğru akan dünyanın en uzun nehrine ve başka coğrafyalarda pek bilinmeyen bir takım hayvanlara ev sahipliği yapan bir ülkedir. Bunların yanı sıra farklı kültürler ve dinlerin yayılma imkânı bulduğu bir coğrafyadır. Bu iki faktör, ülkede bazı adetlerin oluşması, bir takım inanışların ve efsanelerin yayılması için bulunmaz bir zemin oluşturmuştur. Bu başlığımızda Mısır'daki yaygın bazı geleneklere ve inanışlara yer vermek istiyoruz.

Amr b. El-As, fethi tamamlayıp ülkede bir düzen kurmaya başladığı sırada Kıptîlerden bir grup kendisine gelmiştir. Nil'in taşmasının kendileri için ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak, eskiden beri sürdürdükleri bir adetlerini uygulamak istemişlerdir. Buna göre, Beune ayının on iki günü geçtiğinde, bakire bir kız seçtiklerini; anne ve babasının rızasını alarak onu güzel elbiseler giydirerek süsleyip Nil'e attıklarını böylece nehrin akmaya devam ettiğini söylemişlerdir. Amr, İslam'da böyle bir uygulama olmadığını söyleyerek onlara izin vermemiştir. Ancak söz konusu vakit geldiğinde Nil akmayınca halk arasında huzursuzluk yayılmıştır. Amr sorunu çözmek için Hz. Ömer'e bir mektup yazmıştır. Halife, Amr'a doğru bir karar verdiğini söylemiş ve mektubuyla birlikte gönderdiği bir yazıyı Nil'e atmasını istemiştir. Amr, Hz. Ömer'in '*Şayet sen bundan önce kendin akıyorduyun akma, eğer bir olan Allah seni akıtıyorduydu, ondan seni yine akıtmasını istiyorum*' yazdığı kâğıt parçasını atınca Nil tekrar akmaya başlamıştır.²⁴⁹

²⁴⁹ İbn Abdülhakem, 150; İbn Tağriberdî, I, 35-36.

Bir başka rivayete göre Kıptîler, Mukattam Dağının kutsal bir yer olduğuna inanmaktaydılar. Oraya gömülen ölülerin kabirlerinin cennet bahçesi gibi olduğunu düşünmekteydiler. Bunun için Mukavkıs, Amr'dan dağın bulunduğu araziye satın almak istemiştir. Bunun nedenini merak eden vali ise dağla ilgili inanışı öğrenmiş ve teklifi Hz. Ömer'e iletmiştir. Ancak halife, *'Eğer bu dağdaki mezarlar cennet bahçeleri gibiyse Müslümanlar buna daha layıktır'* diyerek satışa izin vermemiştir.²⁵⁰

Piramitlerin nasıl ve kim tarafından yapıldığı Mısır'a gelen herkesin merakını celb eden bir husus olmuştur. İslam coğrafyacıları Mısır piramitlerini dünyada bir eşi daha olmayan garip ve olağanüstü yapılar olarak tanıtmışlardır.²⁵¹ Mukaddesî, piramitlerle ilgili içlerinde yerin altından geçen bir yol olduğunu, çeşitli eşyaların bulunduğu, Hz. Yusuf'un tahıl ambarı olarak kullandığı ve hükümdarların kabirleri oldukları gibi çeşitli rivayetler duyduğunu nakletmektedir.²⁵²

Hâitu'l-Acûz denilen ve Mısır'ın tamamını çevreleyerek sınırlarını koruyan duvarın kalıntıları da Mısır'ın efsanelere konu olmuş yapılarından. İbn Abdülhakem ve Makrızî'ye göre bu suru Delûke binti Zebba' yaptırmıştır. Firavun ve ordusu Mısır'ı terk eden İsrailoğullarının yakalamak üzere yola çıkıp boğulunca ülkede köleler, cariyeler, yaşlılar ve kadınlardan başka kimse kalmamıştır. Bunun üzere ileri gelenlerin eşleri toplanarak ne yapacaklarını görüşmüşlerdir. Ülkenin idaresini aklı, tecrübesi ve bilgisiyle öne çıkan Delûke'ye vermeyi kararlaştırmışlardır. Delûke, hükümdarın ve ordunun kaybedilmesinin ülkeyi güç

²⁵⁰ İbn Abdülhakem 156-157.

²⁵¹ İstahrî, 51-52; Mukaddesî, 210; İbn Havkal 135.

²⁵² Mukaddesî, 210.

duruma düşürdüğü bildiği için Mısır'ı savunmayı kolaylaştıracak bir önlem almak istemiş ve ülkenin etrafına bir sur inşa etmek üzere harekete geçmiştir. Surun çevresine de bir kanal kazarak aşılmasını iyice zorlaştırmışlardır.²⁵³ Makrızî İbn Abdülhakeme'e ek olarak surun her üç miline bir silah deposu ve gözetleme kulesi inşa edilip nöbetçiler yerleştirildiğini de nakletmektedir. Böylece Mısır için tehlike oluşturan bir durum ortaya çıkarsa önceden öğrenilebilecektir.²⁵⁴

İbnü'l-Fakih, Hâitu'l-Acûz hakkında bir efsane aktarmaktadır. Oldukça eski zamanlarda Mısır'da yaşayan bir kadının tek oğlu bir aslan tarafından parçalanmıştır. Bunun üzerine kadın da aslanların Nil'e ulaşmalarını engellemeye karar vermiş ve bu suru inşa ettirmiştir. Bundan sonra aslanlar suru geçememiş ve Nil'in yakınlarına gelememişlerdir. İbnü'l-Fakih, surun yapılışını bu şekilde anlattıktan sonra insanlardan Hâitu'l-Acûz'un tılsımlı olduğunu duyduğunu söylemektedir. Surun Mısır'a ulaşmak için kullanacakları yolun bulunduğu kısma her bir ülkenin halkı, dış görünüşleri elbiseleri, kullandıkları silahlar ve aletlerle resmedilmişlerdir. Resimlerin büyü olup, söz konusu halklardan biri Mısır'a saldırmaya kalkışırsa ülkeyi onlardan koruduğuna inanılıyordu.²⁵⁵

²⁵³ İbn Abdülhakem, 26-27; Makrızî, 368-369.

²⁵⁴ Makrızî, 368-369.

²⁵⁵ İbnü'l-Fakih, 20.

III. BÖLÜM: EKONOMİK YAŞAM

Mısır, tarihsel serüveni boyunca bağımsızlığını koruduğu dönemlerde güçlü bir ekonomiye sahip bir ülke, hâkimiyet altına alındığı zamanlarda ise tabi olduğu devlet için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Firavunlar dönemi Mısır'ının antik çağın en zengin medeniyetlerinden biri olması, Bizans'a bağlı Mısır'ın ise devlete en çok gelir sağlayan eyalet olarak öne çıkması da bunu göstermektedir. Bu durum, ülkenin sık sık el değiştirmesi ve yeni iktidar alanları arayan güçlerin dikkatini çekmesi sonucunu da beraberinde getirmiştir.

Mısır'ı iktisadî açıdan avantajlı hale getiren başlıca faktörler, ülkenin doğal özellikleri, yer altı zenginlikleri ve kıtalar arası geçişi sağlayan bir kavşakta bulunmasıdır. İklim koşulları çok elverişli olmasa da Nil'in taşmasıyla sulanan ve bereketlenen topraklar bölgeyi ziraî açıdan kalkındırırken, Firavunlar zamanından beri işletilen altın madenleri ülke ekonomisinin en önemli kaynaklarından biri olmuştur. Akdeniz ve Kızıldeniz'e kıyılarının olması da Mısır'ı, Afrika'ya girişi ve kıtadan çıkışı sağlayan doğal bir ticaret limanı haline getirmiştir.

Mısır'ın fethi, İslâm toplumunun kurumsallaşmasının yeni başladığı bir döneme denk gelmiştir. Daha önce Bizans'a bağlı bir eyalet durumunda olan bu ülkede temelleri Roma İmparatorluğu zamanında atılmış bir ekonomik yapı bulunmaktaydı. Eyalet idarî birimlere bölünmüş, vergilerden sorumlu ve muaf olanlar belirlenmiş, buna göre her bir birimin yükümlü olduğu vergi miktarları

hesaplanmış ve ödeme takvimi oluşturulmuştu.²⁵⁶ Dolayısıyla Müslümanlar, geldikleri bu coğrafyada yürürlükte olan sistemi, inşa etmeye çalıştıkları kendi yapılarına adapte etme tecrübesi yaşamışlardır.

Çalışmamızın bu bölümünde Emevîler döneminin sonuna kadar, İslâm hâkimiyeti altındaki Mısır'daki iktisadî yapıyı ve halkın ekonomik uğraşlarını inceleyeceğiz. İncelememiz sırasında önce ekonomik hayatın işleyişinde belirleyici olan kurumlar ve vergileri ele alacağız daha sonra ise halkın geçim kaynaklarını tespit etmeye çalışacağız.²⁵⁷

²⁵⁶ Müslüman hâkimiyeti sırasında yürürlükte olan sistemi öncesiyle kıyaslamak için geç Roma ve Bizans Dönemi Mısır'ının ekonomik yapısı hakkında bilgi veren şu çalışmalara bakılabilir: H. I. Bell, "The Constitutio Antoniniana and The Egyptian Poll-Tax", *Journal of Roman Studies*, 37/1-2, 1949, ss. 17-23; Roger S. Bagnall, "Agricultural Productivity and Taxation in Later Roman Egypt", *Transactions of The American Philological Association*, 115, 1985, ss. 289-308; A. C. Johnson, L. C. West, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton University Press 1949.

²⁵⁷ Prof. Dr. Nadir Özkuyumcu'nun Emevîler döneminin sonuna kadar Mısır ve Kuzey Afrika fetihlerini incelediği doktora çalışmasında söz konusu iki bölgede oluşturulan idarî ve ekonomik yapı ele alınmıştır. Mısır'daki ekonomik yaşamı anlatabilmek için yürürlükteki malî yapılanmaya değinmemiz kaçınılmaz olduğundan malî kurumlar ve vergilerle ilgili özet bir bilgi sunmaktayız. Zikrettiğimiz tez, başlığımızın bu kısmı için temel bir kaynak görevi görmüştür. Ancak biz bu bölümde ayrıca Özkuyumcu'nun tezinde konu etmediği, ekonomik hayatın idarî boyutu dışında toplumsal yönünü de ele almaktayız.

1. Malî Yapı

Malî sistem, beytü'l-mal ve divan aracılığıyla belirlenmiş vergilerin toplanması ve gerekli yerlere sarf edilmesi sayesinde işlemekteydi. Bu nedenle Mısır ekonomisinin idarî boyutu zikredilen kurumlar ve vergiler üzerinden incelenmelidir.

1.1. Kurumlar

Divan

Amr b. El-As, fetih hareketini tamamladıktan sonra ordudaki askerlerin konaklayacağı ve yeni yönetimin merkezi olacak bir yer seçmiş, hemen akabinde de Mısır divanını hazırlamaya başlamıştır.²⁵⁸ Zira divanın oluşturulması ülkeye yerleşen ordunun ihtiyaçlarının ve maaşlarının sorunsuz bir şekilde karşılanması için hayati bir önem taşımaktaydı.²⁵⁹ Bu nedenle fethi gruplar halinde katılan Araplar, kabilelerine göre divana kaydedilmişlerdir. Orduda bağımsız olarak bulunan askerler ise kabileler arası ilişkilere göre uygun düşen grupla birlikte yazılmışlardır. Ancak bazı savaşçılar divana başka bir kabilenin adı altında kaydolmayı kabul etmemişler, Amr da onları kendisiyle birlikte yazdırmıştır.²⁶⁰

²⁵⁸ İbn Tağrıberdî, I, 65, Makrızı, I; 174.

²⁵⁹ Divan hakkında detaylı bilgi için bkz., Prof. Dr. Mustafa Fayda,

²⁶⁰ İbn Abdülhakem, 116-117.

Divan teşkilatı, Mısır gibi yeni fethedilmiş bölgelerde, yönetimin, iktisadî yükümlülüklerini daha kolay ve düzenli bir şekilde yerine getirmesini sağlamıştır. İdare, divandaki herkese karşı malî sorumluluk taşıdığı için kayıtlara büyük bir özen gösterilmiştir. Halife ya da vali değişimlerinde halkın desteğini kazanmak için çeşitli grupları divana dahil etme ya da divana zaten kayıtlı olanların atâlarını arttırma gibi bir takım girişimlerde de bulunulmuştur.²⁶¹ Nitekim Abdülaziz b. Mervan döneminde böyle bir olayla karşılaşmaktayız. Abdülaziz, halife olan kardeşini ziyaret için Mısır'dan ayrıldığında şurta sorumlusu Âbis b. Said el-Muradî divana kayıtlı olanların atâlarını arttırmış, vali geri döndüğünde halkın tepkisinden çekinerek hoşnut olmadığı bu uygulamayı kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁶²

Kaynaklarımıza göre Mısır'daki divan, oluşturulduktan sonra dört kez yeniden düzenlenmiştir. İlk güncelleme atâların arttırılmasını ve ihtiyaç sahibi bazı kimselerin divana dahil edilmelerini isteyen Muaviye'nin emriyle valisi Mesleme b. Muhalled tarafından gerçekleştirilmiştir. İkinci düzenleme ise Halife Abdümelik b. Mervan'ın eyaletlerdeki divanların Arapça'ya nakledilmesi talebi üzerine yapılmıştır. Vali Abdullah b. Abdümelik b. Mervan, görevlendirdiği Humslu bir bürokrat aracılığıyla halifenin emrini uygulamaya başlamıştır. Mısır'ın idaresini Abdullah'tan devralan Kurre b. Şerik, halefinin divan kayıtlarının Arapçaya aktarılmasına dönük girişimini sürdürerek üçüncü yeniden tedvin faaliyetini gerçekleştirmiştir. Son değişiklik ise harac amili Ubeydullah b. Habhâb'ın önerisi üzerine Hişam b.

²⁶¹ Kindî, 68,84; İbn Tağriberdi, I, 238, 292.

²⁶² Kindî, 49.

Abdülmelik tarafından kırsalda iskân edilmek üzere gönderilen Kays kabilesinin Mısır divanına ilhak edilmesi için yapılmıştır.²⁶³

Beytü'l-Mal

Mısır'da iktisadî düzenin kendisi aracılığıyla sağlandığı ikinci önemli kurum, beytü'l-maldır. Kaynaklarımızda bağımsız olarak beytü'l-malden bahsedilmemektedir. Ancak aynî ve nakdî olarak toplanan vergilerin eyalet merkezine gönderildiğini ve kayıt altına alınarak burada muhafaza edildiğini bilmekteyiz.²⁶⁴ Dolayısıyla Fustat'ta, gönderilen vergilerin dağıtılmak üzere toplandığı bir birim olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca Özkuyumcu'nun değerlendirmesine göre vergilerin tasarrufu ve devlet görevlilerinin maaşlarına dair birkaç meselede ilgili şahısların beytü'l-male yönlendirilmesi, temel işlevi toplanan vergilerin gerekli yerlere dağıtılması olan bir yapıdan bahsetmeyi mümkün kılmaktadır.²⁶⁵

Harac Amili

Mısır ekonomisinin bir diğer önemli unsuru ise malî kurumların işleyişinden sorumlu tutulan harac amilidir. Valilik ve harac amilliği için farklı şahıslar atandığı gibi iki görevin tek bir kişi tarafından yerine getirildiği zamanlar da olmuştur.²⁶⁶ Bazen bizzat halifenin bazen ise valinin tayin ettiği harac amili, eyaletin maliyesinden sorumlu kişi olarak değerlendirilebilir. Yerel yönetimlerin vergilerini

²⁶³ Kindî, 71; Makrizi, I, 176.

²⁶⁴ İbn Tağriberdî, I, 81.

²⁶⁵ Özkuyumcu, ss. 87-88.

²⁶⁶ Mesela bkz.; İbn Tağriberdî, I, 124, 133.

merkeze göndermesi, hazinenin sorumluluğu, idarenin giderlerinin karşılanması gibi işler onun kontrolü altında yürütülmektedir.

Harac amilleri ülke ekonomisindeki kilit rolleri sayesinde oldukça güçlü bir konumda olup bazı durumlarda valileri halifeye şikâyet etmiş, hatta azledilmelerine neden olmuşlardır.²⁶⁷ Yine bu görevlilerin özellikle vergilerin toplanması için takip ettikleri politika zaman zaman sorunlara yol açmıştır. Mesela bu husustaki sert tavrıyla tanınan Üsame b. Zeyd et-Tenuhî'nin uygulamaları Kıptîlerin isyan etmesine neden olduğuna önceki bölümde işaret etmiştik.

1.2.Vergiler/ Gelir Kaynakları

Müslümanların hâkimiyetleri altına aldıkları yeni yerlerde öncelikli olarak uğraşmaları gereken meselelerden biri vergilerin tanzimi olmuştur. Bu ihtiyaca binaen üç temel vergi kalemi oluşturulmuştur: Gayri müslimlerden askerlikten muaf tutulmaları ve emniyet içinde yaşamaları karşılığında alınan cizye, toprakları için tahsil edilen harac ve ticaret vergisi olan öşür.²⁶⁸ Mısır özelinde, Müslüman nüfus uzunca bir süre sadece askerî sahada istihdam edildiği ve toprak edinerek tarımla uğraşmalarına izin verilmediği için vergiler bahsinde karşımıza daha çok gayri müslim tebaayı ilgilendiren cizye ve harac çıkmaktadır.

²⁶⁷ Kindî, 75.

²⁶⁸ Vergi hukukuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz.; Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harac*; Prof. Dr. Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkması*, Marmara Üniversitesi İFAV Yay., İstanbul, 1984.

Mısır'da, vergileri tespit etmeden önce ele geçirilen bu yeni toprakların mülkiyetinin kime verileceğinin karara bağlanması gerekmiştir. Yardım kuvvetlerinin başında Mısır'a gelen Zübeyir b. El-Avvam toprakların askerler arasında dağıtılmasını istemiş, komutan Amr ise buna karşı çıkmış ve meseleyi halifeye danışmıştır. Hz. Ömer, sorunu, toprakların önceki sahiplerinde kalması ve onlar tarafından işletilmesi ancak bunun karşılığında vergi ödemeleri şeklinde çözüme kavuşturmuştur.²⁶⁹

Mısır'ın savaş yoluyla mı anlaşma yapılarak mı ele geçirildiği hususu vergilendirme sorununun bir diğer önemli boyutunu oluşturmuştur. Zira fethin hangi yolla gerçekleştiği meselesi halkın mükellef olduğu vergileri doğrudan belirlemektedir. Belazuri, Fütuhu'l-Buldân'da Mısır'ın fethini anlatırken, anlaşma yoluyla fethedildiğini söyleyenlerin ve savaş yoluyla ele geçirildiğini savunanların rivayetlerine ayrı ayrı yer vermektedir.²⁷⁰ İbn Abdülhakem ve İbn Tağriberdi gibi Mısır tarihçileri de bu konuyu özel olarak ele almaktadırlar.²⁷¹ Ancak Belazuri'deki bir rivayet bu tartışmanın bağlamı hakkında oldukça önemli bir ipucu vermektedir. Mısır'da yedi yıl kalan bir ravi, güçlerinin üstünde vergi yüklendiği için ülke halkının çok sıkıntı çektiğini anlatmaktadır. Rivayetin devamında Amr'ın Mısır'ı sulh yoluyla ve belli bir miktarda vergi ödeme karşılığında fethettiği hatırlatılmaktadır.²⁷² Dolayısıyla mezkûr tartışmanın, Arap idareciler ve yerli halk arasındaki ilişkinin belirlenmesinde ve takip edilen politikaya meşruiyet kazandırma

²⁶⁹ İbn Abdülhakem, 82-83; Belazuri, 244-245.

²⁷⁰ Belazuri, 245-250.

²⁷¹ İbn Abdülhakem, 84-90; İbn Tağriberdi, I, 19-20.

²⁷² Belazuri, 249.

açısından önemi olduğunu söyleyebiliriz. Muaviye'nin harac amili Verdân'la yaşadığı anlaşmazlığa dair bir rivayet de bu iddiayı kuvvetlendirmektedir. Halife, cizyenin arttırılmasını emretmiş, Verdân ise Kıptîlerle kendilerine yüklenen verginin arttırılmayacağına dair anlaşıldığını söyleyerek buna karşı çıkmış ve bunun üzerine görevinden azledilmiştir.²⁷³

Yukarıda zikredilen rivayet fethin gerçekleşme biçimiyle ilgili tartışmanın neden bu kadar önemli olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır. Ancak söz konusu ihtilafın sadece vergileri arttırmak isteyen yönetim tarafından üretildiğini söylemek de pek mümkün görünmemektedir. Zira Mısır, Giriş'te kısaca değindiğimiz üzere yaklaşık üç yıllık bir süreçte ve tek bir orduyla çarpışılarak değil farklı pek çok yerleşim birimindeki güçlerle karşılaşarak fethedilmiştir. Dolayısıyla bu yerleşim birimlerinden bir kısmıyla anlaşma yapılmış, diğerleri ise çarpışmalar sonucu ele geçirilmiştir.²⁷⁴

Ömer b. Abdülaziz'in, valisinin ölen ya da kaçan bir cizye mükellefinin vergisinin düşüp düşmeyeceği ile ilgili sorusuna verdiği cevap da Mısır'ın fethinin tek bir biçimde gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır. Nitekim halife, ölen ya da kaçan gayri müslim kendileriyle anlaşma yapılan bir yerin halkındansa vergi mükellefiyetinin düşeceğine karar vermiştir. Ancak benzer durumdaki biri eğer

²⁷³ İbn Abdülhakem, 86; Kindî, 9; Belazuri, 248.

²⁷⁴ Belazuri, 246, 248.

anlaşma yapılmadan fethedilmiş bir bölgenin mensubu ise payına düşen verginin ailesi ya da ahali tarafından ödenmesi gerektiğini söylemiştir.²⁷⁵

Hilafet merkezi için önemli bir gelir kaynağı olan bu eyaletten gelen vergi miktarı zaman zaman bazı sorunlara yol açmıştır. Hz. Ömer, Amr'a yazdığı mektupta gönderdiği meblağdan hoşnut olmadığını belirterek herhangi bir usulsüzlük yapmaması hususunda valisini uyarmıştır.²⁷⁶ Hz. Osman da Abdullah b. Sa'd'ın Amr'dan daha çok vergi topladığına dikkat çekmiştir.²⁷⁷

Kaynaklarımızdaki bilgilere göre Mısır'ın vergi geliri sürekli azalmıştır.²⁷⁸ Bundan dolayı eyalete atanan valilerin en önemli görevlerinden biri, bu sonuca yol açan sorunları giderip daha fazla vergi toplamak olmuştur. Papirüslerde Kurre b. Şerik'in, kendisiyle yazıştığı yerel yöneticisini ödemekle yükümlü olduğu meblağı eksiksiz ve vaktinde göndermesi için sert bir dille uyardığını görmekteyiz.²⁷⁹ Yine Hişam b. Abdülmelik döneminde Mısır valisi yaklaşık bir yıl süren bir seyahate çıkarak vergiye tabi arazi miktarını yeniden ölçmüş ve buralarda tarım yapıp yapılmadığını kontrol etmiştir.²⁸⁰ Manastırların ve din adamlarının daha önce muaf tutuldukları vergi yükümlülüğüyle muhatap olmalarıyla ilgili rivayetler de valilerin azalan gelirler sorununa çözüm bulmak için başvurdukları yöntemlerden birini

²⁷⁵ İbn Abdülhakem, 89-90; Makrızî, I, 146-147. Ömer b. Abdülaziz'in kararının detaylı bir değerlendirmesi için bkz.; Özkuyumcu, ss. 108-112.

²⁷⁶ İbn Abdülhakem, 158-162; Makrızî, I, 148-149.

²⁷⁷ Belazuri, 247.

²⁷⁸ Makrızî, I, 185.

²⁷⁹ Nabia Abbott, ss. 42-43, 46, 51.

²⁸⁰ İbn Tağriberdî, I, 259; Makrızî, I, 185.

göstermektedir.²⁸¹ Yine Abdulaziz b. Mervan'ın Müslüman olan zimmilerden vergi almaya devam etmeyi düşündüğü ancak kadısının kendisini bu uygulamadan vazgeçirdiği aktarılmaktadır.²⁸²

Vergi miktarının azalmasıyla ilgili olarak birkaç önemli nedenden bahsedebiliriz. Mısır'ın asıl gelir kaynağı daha önce işaret ettiğimiz gibi gayri müslim olan yerli halktan alınan cizyedir. Bu nedenle zaman içerisinde Kıptiler arasında İslam'ın yayılması bu verginin miktarını düşürmüştür. İkinci bir sebep zaman zaman vergi miktarının artırılmasına teşebbüs edilmesi²⁸³ ya da tahsilat sırasında halka uygulanan kötü muamele, mükelleflerin arazilerini terk etmelerine, kayıt altında olmadıkları yerlere göç etmelerine/kaçmalarına yol açmıştır.²⁸⁴ Üçüncü bir sebep ise Mısır ekonomisinin temelini oluşturan zirai faaliyetlerin büyük ölçüde Nil'e bağımlı olmasından kaynaklı sorunlar şeklinde ifade edilebilir. Nil nehrinin taşma miktarı söz konusu yılın verimli olup olmayacağıının en önemli göstergesi

²⁸¹ Din adamları ve manastırlarla ilgili uygulamanın değiştirilmesinde vergi yükümlülüğünden kurtulmak isteyen ahalinin bunun için manastırlara ait topraklara gitmesi ya da rahipmiş gibi davranması da etkili olduğu iddia edilmektedir. *Abdulaziz Duri, İslâm İktisat Tarihine Giriş (çev. Sabri Orman), İstanbul: Endülüs Yay., 1991, ss. 47-48.*

²⁸² Makrızî, I, 156.

²⁸³

²⁸⁴ Vergiyi eksiksiz bir şekilde toplamak amacıyla her bir yerleşim birimi için kimin ne kadar arazisi olduğunu dolayısıyla ödemekle mükellef sayıldığı meblağı gösteren ayrıntılı listeler hazırlanmıştır. Bu listelerin örnekleri için bkz., Kosei Morimoto, Land Tenure in Egypt During The Early Islamic Period, *Orient*, 11 (1975), ss. 139-153.

olmuştur.²⁸⁵ Bu nedenle suların az olduğu yıllar, tarımsal üretim de düşmüştür. Ayrıca sulama sistemi için oldukça önemli olan bentlerin ve kanalların imarının ihmal edilmesi de zirai faaliyetleri dolayısıyla da vergi miktarını olumsuz etkilemiştir.²⁸⁶

Vergi gelirleriyle ilgili son olarak işaret etmek istediğimiz husus, mükelleflerin ödemelerini aynî ve nakdî olarak yapabilmiş olmalarıdır. Hatta Belazuri'deki rivayete ve papirüslerdeki kayıtlara göre aynî ödeme biçimi sadece tercihe bırakılmamış, bilhassa Fustat'taki ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli ürünler, nakdî vergiye ek olarak talep edilmiştir.²⁸⁷ Ayrıca yönetim, vergi kapsamında, ihtiyaç duyulan alanlarda çalıştırılmak üzere nitelikli iş gücü sağlayacak bazı kimselerin eyalet merkezine gönderilmesini de istemiştir.²⁸⁸

Kuzey Afrika'nın fethi için bir üs olarak kullanılan Mısır'ın gelir kaynakları arasında, düzenlenen seferler sırasında elde edilen ganimetler de bulunmaktadır.

Nitekim Abdullah b. Sa'd komutasında, 27 yılında, İfrikiyye üzerine düzenlenen

²⁸⁵ Nitekim İbn Tağriberdî, Mısır'daki olayları yıl yıl aktarırken her senenin sonunda Nil'in ne kadar yükseldiği bilgisine de yer vermektedir. Örnekler için bkz. İbn Tağriberdî, I, 87, 132, 171.

²⁸⁶ Mısır'dan en yüksek miktarda geliri nasıl elde edeceği sorulan Mukavkıs, Amr'a, tarım faaliyetlerinin verimli bir şekilde yapılması için kanalların kazılması ve bentlerin onarılması gibi imar faaliyetlerine özen gösterilmesi gerektiğini söylemiştir; Makrızı, I, 141.

²⁸⁷ Mısır'ın fethinden hemen sonraki sürece tarihlendirilen Flavius Papas'a ait arşivden çıkan papirüsler bu talebin somut bir örneğini sunmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Clive Foss, "Egypt Under Mu'awiya Part I: Flavius Papas and Upper Egypt", *Bulletin of SOAS*; VXXII/1 (2009), ss. 1-24.

²⁸⁸ Foss, Clive; Egypt Under Mu'awiya Part I: Flavius Papas and Upper Egypt; *Bulletin of SOAS*; 72;1 (2009); 1-24. Aphrodito Papirüsleri, ?

sefer sonucunda atlıların payına üç bin, yayalara ise biner dinarın düştüğü rivayet edilmiştir.²⁸⁹ Emevî halifeleri de Mısır valilerinden zaman zaman Ifrikiye üzerine sefer düzenlemelerini istemişlerdir.²⁹⁰ Seferler sonucunda elde edilen ganimetlerin yanı sıra bazı Berberî kabileleriyle eyalet merkezine vergi ödemeleri şartıyla yapılan anlaşmalar da Mısır'daki yönetime yeni gelirler sağlamıştır.²⁹¹

Mısır'ı boydan boya kat eden Nil nehri, tarım arazilerinin sulanmasının yanı sıra ulaşım için de kullanılmaktaydı. Üsâme b. Zeyd et-Tenuhî'nin harac amilliği sırasındaki uygulamaları arasında Nil üzerinden bir yerden diğerine geçişlerden ücret alındığı iddia edilmektedir.²⁹² Ülke içindeki ulaşımdan, köprü geçişlerinden ve şehirlere girişlerden belirli ölçülerde gelir elde edildiğini düşünmek mümkündür.

Fustat'taki valiliğin bir başka gelir kaynağı da definelerdir. Kadim Mısır'daki ahiret anlayışı sebebiyle ölenler ihtiyaç duyacakları düşünülen ya da sevdikleri değerli eşyalarıyla birlikte gömülüyorlardı. Bu inanç Mısır'daki mezarlıkların aynı zamanda birer hazineye dönüşmesine neden olmuştur. Firavunlar için inşa edilen mezar kompleksleri ve piramitler bu durumun en ileri örneğidir. Dolayısıyla

²⁸⁹ Kindî, 12.

²⁹⁰ Kindî, 68; İbn Tağriberdî, I, 112, 226.

²⁹¹ Kindî, 32.

²⁹² Hatta gemiyle yaptığı yolculuk sırasında su içirmeye çalıştığı oğlunu bir timsahın elbiseleriyle birlikte yuttuğu bir annenin, çocuğunun cebinde olan geçiş ücretini ödediğini gösteren belgeyi kaybettiği ancak gemidekilerin şahitliğine rağmen memurların bu duruma anlayış göstermedikleri anlatılmaktadır; Ya'kûb Nahle Rufeyle, age, ss. 71-72.

Mısır'daki tarihi yapıların inşasında kullanılan ya da içinde bulunan başta altın gibi değerli madenler ve eşyalar zaman zaman eyalet bütçesine katkı sağlamıştır.²⁹³

Bölümümüzün diğer başlığına geçmeden önce, son olarak valiliğin kontrolü altında çalıştığı için burada zikretmeyi uygun gördüğümüz Mısır'daki darphanlere değinmek istiyoruz. Raşid Halifeler ve Emevîler döneminde İslam topraklarında Bizans ve Sâsâni paraları kullanılmaktaydı. Kaynaklarımız halife Abdülmelik b. Mervan'ın üzerinde Haç işareti olan bu paralardan rahatsız olduğunu belirtmektedirler.²⁹⁴ Bunun üzerine Mısır valisi olan kardeşi Abdulaziz b. Mervan'la da konuyu görüşen halife sikke kestirmeye karar vermiştir. Mısır, Bizans hâkimiyetinden kalan ve sayısı tam olarak tespit edilemeyen darphaneleriyle bu kararın uygulandığı merkezlerden biri olmuştur. Hatta Emevî valilerinden Kurre b. Şerik mektuplarında vergi ödemelerinin hazine tarafından kestirilen sikkelerle yapılmasını istemiştir.²⁹⁵

²⁹³ Hatta Tolunoğulları döneminde define arayışı kurallara bağlanmış, böylece bulunan hazineler devletin resmi gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir; Okasha el-Daly, *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır* (çev. İmran Küçükismailoğlu); İstanbul: İthaki Yay., 2013, s. 52.

²⁹⁴ Belazuri, 274.

²⁹⁵ Mısır'daki darphaneler, kestirilen sikkeler ve ölçüleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz., Michael Bates, "Coins and Money in the Arabic Papyri", *Documents De L'Islam Medieval Nouvelles Perspectives De Recherche*, Paris: Institut Francais D'Archeologie Orientale Du Caire, 1991, ss. 43-64.

2. Halkın Ekonomik Uğraşları

Bir önceki başlığımızda Mısır valiliğinin malî yapılanmasını tasvir etmeye çalıştık. Buna göre eyaletin kaynaklarını, sürekli geliri sağlayan vergiler ve hazineye zaman zaman katkısı olan ganimetler, defineler şeklinde gruplandırabiliriz. Bu gelirler malî yapıdan sorumlu olan harac amili tarafından divan ve beytü'l-mal gibi kurumlar aracılığıyla yönetilmiştir. Zikrettiğimiz üzere Mısır'dan elde edilen kazanç zaman içerisinde azalmışsa da bu eyalet, hilafet merkezinin Irak'tan sonraki en önemli gelir kaynağı olma durumunu korumuştur.

Bu başlığımızda ise Mısır halkının hangi işlerle uğraştığı, geçimini nasıl sağladığı, ülke ekonomisinin hangi iktisadî faaliyetlerle sürdürüldüğünü ortaya koymaya çalışacağız.

2.1. Tarım/Ziraat

Mısır, Bizans'ın tahıl ambarı olarak değerlendirilen²⁹⁶, Hz. Ömer döneminde Medine'nin hububat ihtiyacını karşılayan²⁹⁷ zirai faaliyetler açısından zengin bir coğrafyadır. İklim koşulları nedeniyle yeterli miktarda yağmur almamasına rağmen Nil'in taşması sayesinde sulanan tarım arazilerinde pek çok önemli ürün yetiştirilmektedir.

İslam coğrafyacıları Mısır'ın bereketliliğinden, bağ ve bahçelerinden övgüyle söz etmektedirler. Naklettikleri rivayetlerden birinde yeryüzünde cenneti görmek isteyen birine Mısır'a gitmesi tavsiye edilirken²⁹⁸, bir başka rivayette de Mısır imar edilirse dünyanın refah içinde olacağı ihmal edilirse herkesin bundan zarar göreceği vurgulanmaktadır.²⁹⁹ Bu rivayetler, ülkenin tarımsal açıdan ne kadar zengin ve verimli olduğuna işaret etmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz üzere iklim koşullarının elverişsizliğine rağmen Nil nehrinin taşması sayesinde Mısır'da verimli bir tarımın yapılması mümkün olmaktadır. Ancak sulamanın Nil'e bağlı olması, tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilmesi için bazı önlemlerin alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda Mısırlıların en önemli sorumluluklarından biri, gerekli yerlere kanallar açılması ve bentler yapılması olmuştur.³⁰⁰ Bu ihtiyaç eyalet yönetiminin sulamanın sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi için gerekli hazırlıkların yapılmasını organize ve kontrol

²⁹⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 57

²⁹⁷ Belazurî, 247.

²⁹⁸ İbnü'l-Fakih, 57.

²⁹⁹ Yakut, 138-139.

³⁰⁰ Makrızî, I, 140-141.

etmesini gerektirmiştir. Bu nedenle yerel yöneticiler bölgelerindeki kanallar ve bentlerin yapılmasından ve bakımından sorumlu tutulmuşlardır. Söz konusu görevin bir bölgede ihmal edilmesi diğer toprakları da etkileyeceği için işbirliği yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Zirai hayatın aksamaması için dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da Nil'in sularının ne kadar yükseldiğinin takip ve tespit edilmesidir. Çünkü taşan suların arazinin ne kadarını kaplayacağı, yükselme miktarına göre önceden hesaplanabilmektedir. Bu bilgi, suların az olduğu ve bazı arazilere yetmeyeceği zamanlarda önlem alınmasına imkân sağlamaktadır. Söz konusu ölçüm için Nil üzerinde *mikyalar*³⁰¹ inşa edilmiştir.³⁰² Amr b. El-As, fetih öncesinden kalma bir *mikyasin* ölçülerini Hz. Ömer'in talimatlarına göre yeniden düzenlemiştir.³⁰³

Çiftçilerin dikkat etmesi gereken bir diğer husus da Nil'in kabardığı ve taşıdığı tarihlere göre tarım yapılmasıdır. Zira ekilecek ürünün suya ihtiyaç duyduğu dönem Nil'in taşıdığı zamana denk getirilmezse eğer verim düşer hatta ürün alınmayabilir. Bu nedenle Mısır tarihiyle ilgili kitaplarda Nil'in hangi aydan itibaren kabardığı, ne zaman taşıdığı ve suların çekildiği dönemle ilgili ayrıntılı bilgiler verilmektedir.³⁰⁴ Çiftçilerin bu bilgilere göre hareket etmesi verimli bir tarımsal faaliyet için elzemdir.

³⁰¹ Nilometre de denilen bu ölçüm aletinin tarihi kadim Mısır'a kadar gitmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mahmut Kaya, "Mikyâsu'n-Nil", *DİA*, XXX, ss. 52-53.

³⁰² Makrizi, I, 109-110.

³⁰³ Bu düzenlemeyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Özkuyumcu, ss. 113-115.

³⁰⁴ İbn Tağriberdî, I, 54-55; Makrizî, I, 127-128.

Mısır'daki ziraat açısından zikretmemiz gereken son mesele tarım arazileriyle ilgilidir. Bu iki boyutu olan bir sorundur. Bazı bölgelerde daha önce de belirttiğimiz gibi vergi mükellefiyetinden kurtulmak isteyen yerli halkın köylerini terk etmeleri nedeniyle bir kısım tarım arazisi boş kalmıştır. Diğer bazı bölgelerde ise ekilecek yeterli arazinin olmaması gibi bir problemle karşılaşmıştır. İlk sorunun çözümü için köylerde yaşayanları ve kimin ne kadarlık bir araziye sahip olduğunu gösteren ayrıntılı kayıtlar hazırlanmıştır.³⁰⁵ İkinci sorunun çözümü için yapılanlara örnek olarak da Emevî valilerinden Kurre b. Şerik'in yeni arazileri tarıma açmasını zikredebiliriz.³⁰⁶

Makrîzi Mısır'daki tarımsal faaliyetle ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Buna göre Kıptîlerin Mısır'da hangi ayda ne ektiklerini şöyle sıralayabiliriz:

- a) Tût (Eylül): Zeytinler toplanır; nar, ham hurma, taze yeşillikler, pamuk ve ayva çıkar.
- b) Bâbâ (Ekim): Pirinç hasadı yapılır, bakla, fasulye ve çeşitli hububat ekilir.
- c) Hetûr (Kasım): Haşhaş ekilir, şeker pancarı tarımı yapılır, nilüfer, balsan, ıspanak ve çeşitli bakliyat çıkar.
- d) Keyhk/Kiheyk (Aralık): Kış başlar, ağaçlar yapraklarını döker, çemen otu ve acı bakla ekilir.
- e) Tûbâ (Ocak): Leblebi ve mercimek ekilir; hurma ağaçları dikilir.
- f) Emşîr (Şubat): Soğukların geçmesi beklenir.

³⁰⁵ Morimoto, ss. 139-153.

³⁰⁶ Abbott, s. 46.

- g) Bermehât (Mart): İpek böceği yetiştirilmeye başlanır, susam ekilir, keten çıkar.
- h) Bermûde (Nisan): Turp çıkar, fasulye ve buğday hasadına başlanır.
- i) Beşensî (Mayıs): Meyveler çoğalır, pirinç ve susam ekilir.
- j) Beûne (Haziran): Sıcaklar artar, hasad yapılır, tarlalar günde iki kez sulanır.
- k) Ebîb (Temmuz): Kuyu suları azalır, dutlar ölür, meyveler olgunlaşır.
- l) Meserrâ (Ağustos): Pamuk ve meyveler toplanır.³⁰⁷

2.2. Ticaret

Coğrafi konumu Mısır'a ticarî faaliyetler açısından büyük bir avantaj sağlamıştır. Hem Akdeniz hem de Kızıldeniz'de limanlarının olması ticaret gemileri için önem taşımaktadır. Afrika'nın iç bölgelerine ulaşımı kolaylaştırması da ülkenin ticarî kapasitesini arttırmıştır.

Mısır, fetihten önce Bizans'ın ticarî ilişkilerini güvenli ve daha kolay bir biçimde sürdürmesi için önemli bir kavşak olmuştur. Fethin ardından ise benzer bir faydayı Arap yarım adasına sağlamıştır.

Emevîler döneminde Mısır'daki ticarî faaliyetler hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Ancak kaynaklarımızda farklı bağlamlarda geçen bazı rivayetlerden hareketle bir takım sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda ilk olarak Fustat

³⁰⁷ Makrîzi, II, 37-44.

kurulurken Amr'ın bir çarşı inşa ettirmesiyle ilgili rivayeti zikretmek istiyoruz.³⁰⁸ Şehir genişledikçe yeni çarşılar da kurulmuştur.³⁰⁹ İlerleyen zamanlarda diğer Emevî idarecileri de farklı yerleşim birimlerine çarşılar yaptırmışlardır.³¹⁰ Bu çarşılarda çeşitli yiyecek ve gıdalar, diğer şehirlerden ya da ülke dışından getirilen ürünler alınıp satılmıştır. Dolayısıyla Fustat'ta ve diğer şehirlerde kurulan çarşılar ticarî hayatın canlı bir şekilde sürdürüldüğü yerler olmuştur.

Mısır'daki ticarî hayatla ilgili başka bir dikkat çekici bilgi ülkede yaşanan fiyat artışıyla ilgilidir. Kaynaklarımız Abdullah b. Abdülmelik döneminde yaşanan bu sorun neden kaynaklandığı hakkında ipucu olabilecek bir bilgi nakletmemektedirler. Halk arasında valinin rüşvet aldığı iddiası yayılmış ve büyük bir hoşnutsuzluk oluşmuştur.³¹¹

Değirmek istediğimiz bir diğer rivayet de Kindî tarafından nakledilmektedir. Hişam b. Abdülmelik döneminde Mısır'a nakledilen Kays kabilesinin üyeleri yerleştirildikleri bölgede nakliye hizmeti vermeye başlamışlardır. Buna göre Kayslılar, iskânları sırasında kendilerine verilen parayla satın aldıkları deve ve atlarla Külzûm limanına taşımacılık yaparak ciddi bir kazanç elde etmişlerdir.³¹² Bu rivayetten hareketle taraflardan birinin ücret karşılığı hizmet sunarak gerçekleştirdiği bir ticarî faaliyetten bahsedebiliriz. Ayrıca rivayette geçen Külzûm limanına çeşitli

³⁰⁸ İbn Abdülhakem, 92; Ya'kubî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 118.

³⁰⁹ İbn Abdülhakem, 92.

³¹⁰ İbn Abdülhakem, 92.

³¹¹ Kindî, 59; İbn Tağriberdî, I, 211.

³¹² Kindî, 76-77; Makrîzi, I, 151-152.

ürünlerin taşındığı bilgisi, Mısır limanlarının önemli birer ticarî merkez olduğuna işaret etmektedir.³¹³

Ele almak istediğimiz son rivayet ise Belazuri'nin Fütuhu'l-Buldân isimli eserinde geçmektedir. Söz konusu rivayette Abdülmelik b. Mervan'ın paraların üzerindeki haç işareti ve teslisle ilgili ifadelerden rahatsız olduğu ifade edilmektedir. Halifenin bu rahatsızlığının ilk İslam parasının ortaya çıkmasına neden olduğunu daha önce zikretmiştik. Ancak Belazuri'ye göre söz konusu durumun Bizans'a yapılan kâğıt ihracatının durdurulması gibi bir sonucu daha olmuştur.³¹⁴ Bu rivayete dayanarak Mısır'ın başta Bizans olmak üzere farklı devletlerle ticarî ilişkileri olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Ticarî hayatla ilgili çeşitli açılardan önem taşıyan bu olayların dışında Mısır'da şehirler arasında ve diğer ülkelerle sürdürülen yoğun bir ticarî faaliyet olduğunu söyleyebiliriz. Bilhassa coğrafya kaynakları hangi şehirlerde nelerin ticaretinin yapıldığı hakkında malumat vermektedirler. Mesela Mukaddesî, bize Mısır'da ticareti yapılan ürünlerin bir listesini sunmaktadır. Bunlar, pirinç, yün, hurma, zeytin yağı, renkli elbiseler, keten, hububat, nohut, turp, sirke, küpe, acı bakla, leblebi, ayakkabı, sepet olarak sıralanabilir.³¹⁵

³¹³ Külzûm Limanının fetihden önceki ve sonraki durumu için bkz. Philip Mayerson, *The Port of Clysmia (Suez) in Transition From Roman to Arab Rule*, Journal of Near Eastern Studies, 1996, ss. 119-126.

³¹⁴ Belazuri, 274.

³¹⁵ Mukaddesî, 203.

Mısır'daki ticarî yaşama ilgili muhtelif bilgileri şehirlerine göre tasnif ederek şöyle özetleyebiliriz:

Ferma: Ticaret yapılan çarşıları var.³¹⁶

Bülbeys/ Bilbis: Hicaz'a götürülen un ve hamur işi ürünler burada yapılıyor.³¹⁷

Külzûm: Mısır'ın ticaret merkezlerinden biri, Hicaz'a gidiş için bir liman görevi görüyor.³¹⁸

Fustat: Muz ve taze hurmanın ucuz olduğu, yumuşak tatlıların bulunduğu, çarşıları büyük ve güzel ticarî açıdan gelişmiş bir şehir.³¹⁹ Çarşılar, Amr'ın inşa ettiği caminin etrafında Nil'in doğu kıyısında kuruluyor.³²⁰

Usvân/Asvân: Ticaretin geliştiği şehirlerden bir diğeri, bereketli hurma bahçeleri var.³²¹ Nûbe ve Bâce gibi ülkelerden tüccarların geliyor ve çeşitli madenlerin ticaretini yapanlar mevcut.³²²

Fayyum: Pirinç ve keten üretiliyor.³²³ Şehirde yetiştirilen buğday ve üretilen çuvalbezi meşhur.³²⁴ Ayrıca burada farklı yerlerden getirilmiş çok sayıda ürünü bulabilmek mümkün.³²⁵

³¹⁶ Mukaddesî, 195.

³¹⁷ Mukaddesî, 195.

³¹⁸ Mukaddesî, 196.

³¹⁹ Mukaddesî, 197-199.

³²⁰ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 118.

³²¹ Mukaddesî, 201.

³²² Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 122.

Tinnîs: Doğu ve Batı ticareti için bir merkez görevi gören zarif çarşıların bulunduğu bir şehir. Ucuz balık bulunabiliyor ve renkli Ardiyye elbiseleri burada üretiliyor.³²⁶ Tinnîs ayrıca, yumuşak, iyi dokunmuş, işlemlerle süslenmiş kumaşları, derisi ve kadife kumaşıyla meşhur.³²⁷

Behnesâ: Şehrin ismiyle anılan örtüler üretiliyor.³²⁸

Allâkî: Hicaz, Mekke ve Yemen'e gitmek isteyenlerin limanından gemilere bindikleri bu şehre altın tozu ve fildişi taşıyan tüccarlar geliyor.³²⁹

Dimyat: Burada, yünden, deriden, altın veya gümüş ipliklerden elbiseler ve kâğıt üretiliyor.³³⁰

Demenhûr: Mısır'ın elbiseleriyle meşhur bir başka şehri.³³¹

2.3. Sanayi/Zanaat

Mısır halkının tarım ve ticaret dışında geçimini sağladığı bir diğer önemli kalem, çeşitli zanaat dallarıdır.

³²³ Mukaddesî, 201.

³²⁴ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 119.

³²⁵ İbn Havkal, 159.

³²⁶ Mukaddesî, 201.

³²⁷ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 126.

³²⁸ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 119.

³²⁹ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 123.

³³⁰ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 126.

³³¹ Ebu'l-Fidâ, 156.

Ticareti yapılan ürünleri zikrettiğimiz önceki bölümde, Mısır'ın kumaşları ve elbiseleriyle meşhur şehirlerini zikretmiştik. Tinnîs, Dimyat, Behnesâ, ve Demenhûr bunlar arasında sayılabilir.³³² Yine Belazuri'nin aktardığı Kıptilerle yapılan bir anlaşmanın maddeleri arasında Müslümanlara elbise verilmesi vardır.³³³ Bunlar ve benzeri rivayetler Mısır'da gelişmiş bir dokumacılık sektörünün olduğunu göstermektedir.

Said bölgesindeki şehirlerden biri olan İhmim'de dōšemecilik ve dericiliğin geliştiği, hatta şehrin adıyla bilinen bir derinin üretildiği bilgisine rastlamaktayız.³³⁴

Ya'kubî, Mısır'da bulunan madenlere eserinde geniş bir yer ayırmıştır.³³⁵ Altın ve demir rezervlerine de sahip olan eyaletteki³³⁶ madenlerin işletilmesi ihtiyacı madenciliğin de halkın geçim kaynakları arasında olmasını sağlamıştır. Madenlerden çıkarılan taşların işlenmesi de bir başka iş kolu teşkil etmiştir.

Mısırlılar papirüs bitkisini çok eski zamanlardan beri tanımakta ve kâğıt üretiminde kullanmaktaydılar.³³⁷ Bir kısmı günümüze ulaşan papirüsler arasında Emevîler dönemine tarihlendirilenler de vardır. Valilik ve diğer idarî birimler, yazışmalarında ve kayıtlarında papirüs kullanmışlardır. Bu veriler ışığında Mısır'da papirüsün işlenmesinin halkın bir kısmına istihdam imkânı sunan bir zanaat olduğunu söyleyebiliriz.

³³² İbn Havkal, 151; İstahrî, 52; Ebu'l-Fidâ, 156; Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 119, 126.

³³³ Belazuri, 246.

³³⁴ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 120.

³³⁵ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, 123.

³³⁶ İbn Havkal, 162.

³³⁷ Nuray Yıldız, "Papirüs", *DİA*, XXXIV, ss.162-163.

Emevî yönetiminin Muaviye'den itibaren bir donanma kurmayı hedeflemesi de Mısır'ı doğrudan etkilemiştir. Liman kentlerinde tersaneler bulunan bu eyalet donanma inşası için bir merkez görevi görmüştür. Nitekim valilik, bu faaliyeti sürdürebilmek için kendisine bağlı yöneticilere, kalifiye eleman göndermeleri talimatı vermiştir.³³⁸ Dolayısıyla gemi inşası da Mısırlıların Emevîler döneminde hayatlarını idame ettirmek için yaptıkları işler arasında sayılabilir.

Son olarak hilafet merkezinin, inşa ettirmek istediği yapılar için Kıptî ustaların yardımına başvurduğuyla ilgili bilgilerden³³⁹ hareketle imarla ilgili işleri de Mısırlıların ilgilendiği zanaatlar arasında sayabiliriz.

³³⁸ H. I. Bell, ss. 271-272, 280.

³³⁹ Hafez K. Chehab, "On The Identification of 'Anjar ('Ayn Al-Jarr) As An Umayyad Foundation", *Muqarnas X: An Annual on Islamic Art and Architecture*, Leiden: E.J. Brill, 1993, ss.45-46.

SONUÇ

Mısır, tarih öncesi çağlarda gelişmiş bir medeniyete ev sahipliği yapmış bir ülkedir. Antik Mısır medeniyetinin, dinî anlayışı, dili ve hiyeroglif yazısı, mimarî eserleriyle ilgili bazı izleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu coğrafya daha sonra Yunan ve Roma yönetimlerini topraklarında ağırlamış, Helen kültürünün önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hıristiyanlığın Roma tarafından resmen kabul edilmesiyle birlikte büyük ölçüde yeni inancı kabul eden Mısır, önemli bir dinî merkez haline gelmiştir. Antik dönemin izleri, Helen kültürü ve Hıristiyanlığın birbirini etkileyerek oluşturduğu miras son olarak Bizans'ın kontrolüne geçmiştir.

Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları arasında taraflardan birinin kesin bir zafer kazanamadığı bir mücadele yaşanırken iki devletin de sınır eyaletlerine akınlar düzenleyen ve topraklarını ele geçiren Müslüman Araplar ortaya çıkmıştır. Bu gelişme etkisini ilk önce Suriye ve Irak'ta göstermiştir. Ancak Mısır yaşanan askerî ve siyasî mücadelenin uzun süre dışında kalmamıştır. Suriye cephesindeki fetihlerin büyük ölçüde tamamlanması üzerine Müslüman Araplardan bir bölük Mısır'a yönelmiştir. Hicrî 18-20 gibi erken bir tarihte Mısır Müslümanların kontrolüne geçen, hilafete bağlı bir eyalet haline gelmiştir.

Araplar, Mısır'ın fethiyle birlikte etnik ve dinî açıdan farklılık arz eden bir başka büyük coğrafyayı da hâkimiyetleri altına almış oluyorlardı. Üstelik Mısır, bilhassa ekonomik değeri ve coğrafi konumunun sağladığı avantajlar nedeniyle Bizans'ın en önemli eyaletlerin biriydi. Bunun yanı sıra İskenderiye Patrikliğinin bulunduğu ülke, Hıristiyanlık için de mühim bir merkez konumundaydı. Dolayısıyla Müslümanlar Mısır'da Roma-Bizans İmparatorluğunun medenî ve dinî mirası ile karşı karşıya kalmışlardı.

Hz. Ömer işaret ettiğimiz bu karşılaşmaya daha ziyade Müslüman Arapları çeşitli etkileşimlerden koruma eksenli yaklaşmıştır. Bu nedenle fetih ordularını garnizon kentlere yerleştirerek oradan ülkeyi idare eden, çevrelerindeki farklı kültür ve dinlerden izole edilmiş yönetici askerî elitler olarak konumlandırmıştır. Mısır'daki Rumların isyan teşebbüsü üzerine Hz. Ömer'in bölgedeki Arap varlığını güçlendirmek için Suriye'deki bazı kabileleri göç ettirmesi ülkenin demografik yapısını etkileyen ilk uygulama olmuştur.

Emevîler döneminde ise karşımıza Bizans'tan kalma idarî ve malî yapılanmanın birtakım değişikliklerle birlikte Müslüman-Arap idarecilere bağlanarak sürdürüldüğü bir Mısır çıkmaktadır. Ancak bu dönemde devletin giderek Arap unsuru merkeze alan bir politikaya yönelmesi Mısır'ı da etkilemiş ve üç dilli (Grekçe-Koptça-Arapça) papirüslerde canlı bir örneğini bulan kozmopolit yapı değişmeye başlamıştır. Ayrıca bazı halifelerin farklı kabilelerin desteğini alarak ve onları birbirlerine karşı kullanarak iktidara gelmeleri, hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak ya da desteklerini almak için bazı kabileleri Mısır'da iskân etmeleri gibi bir sonuca yol açmıştır. Ekonomik açıdan duyulan ihtiyaca göre zaman zaman ağırlaştırılan vergiler ve bunların baskıcı uygulamalarla tahsil edilmesi ise gayri Müslim tebaanın din değiştirmesinde -diğer faktörlerin yanı sıra zikredilmesi gereken- önemli bir etken olmuştur.

Emevîlerin takip ettikleri kabile siyaseti ve uyguladıkları ekonomik politikalar, bizatihi amaçlananın bu olduğunu söyleyemesek de Mısır'ın Arap ve Müslüman karakterinin oluşmasında etkili olmuştur. Yönetimin uygulamalarının dışında farklı etnik kökenlere ve dinî gruplara mensup insanların bir arada yaşaması zorunlu bir karşılaşmaya ve kaynaşmaya sebep olmuştur. Araplar kırsala yerleşip

tarımla uğraşmaya başlamış, bazı Kıptîler de İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Yönetimde ve memuriyetlerde görev almak için Arapçayı bilmenin bir ihtiyaç haline gelmesi, vergi yükümlülüğünden kurtulmak isteme veya evlilikler, bir arada yaşanan yerlerdeki artan tanışıklıklar Mısır'da İslam'ın ve Arap kültürünün yayılması lehinde bir sonuç vermiştir.

Söz konusu tecrübe İslam toplumunun ve medeniyetinin oluşmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Çalışmamızda vurguladığımız üzere Müslümanlar hâkimiyetini ele geçirdikleri topraklarda, miras aldıkları birikimi de kullanarak kendi renklerini verdikleri yeni bir yapı oluşturmuşlardır. Ayrıca pek çok sebebi olmakla birlikte ele geçirilen yerler görece hızlı denebilecek bir süreçte Müslüman ve Arap karakteri kazanmıştır. Biz Mısır özelinde bu karşılaşma ve birlikte yaşama tecrübesine işaret etmeye çalıştık. Ancak bu konunun sosyoloji, antropoloji vb. disiplinlerin yardımıyla, *din değiştirme*, *iktidar-teba ilişkisi*, *gücün politiği*, *kültürler arası karşılaşma* vb. gibi kavramlarla ele alınması gerektiği aşikârdır. Ayrıca toplumsal değişimi sosyal hayat üzerinden ortaya koymaya çalışılırken seçilen bölgenin uygun bir başka coğrafyayla ya da belirlenen tarihsel dönemin öncesi veya sonrasında karşılaştırılarak incelenmesi de bir ihtiyaç olarak önümüzde durmaktadır.

EK
FETHİNDEN EMEVİLER DÖNEMİNİN SONUNA KADAR MİSİR
VALİLERİ

Amr b. El-Âs (I) (20-25/640-645)

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (25-35/645-655-6)

Kays b. Sa'd (37/657-8)

El-Eşter Malik b. En-Nehaî (37/657-8)

Muhammed b. Ebî Bekir (37-38/657-658)

Amr b. El-Âs (II) (38-43/658-664)

Utbe b. Ebî Süfyân (43-44/664-665)

Ukbe b. Amir (44/665)

Mesleme b. Muhalled (44-62/665-682)

Said b. Yezid (62-64/682-684)

Abdurrahman b. Utbe b. Cehdem (64-65/684-685)

Abdülaziz b. Mervan (65-86/685-705)

Abdullah b. Abdümelik b. Mervan (86-90/705-709)

Kurre b. Şerik (90-96/709-714)

Abdümelik b. Rifaa (I) (96-99/719-717)

Eyyub b. Şurahbil (99-101/717-720)

Bişr b. Safvan (101-102/720-721)

Hanzala b. Safvan (I) (102-105/721-724)

Muhammed b. Abdülmelik b. Mervan (105/724)

Hürr b. Yusuf (105-108/724-727)

Hafs b. Velid (I) (108-109/727-728)

Abdülmelik b. Rifaa (I) (109/728)

Velid b. Rifaa (109-117/728-734)

Abdurrahman b. Halid (117-119/734-736)

Hanzala b. Safvan (II) (119-124/736-742)

Hafs b. Velid (II) (124-127/742-744)

Hasan b. Atahiye (127/744)

Hafs b. Velid (III) (127-128/744-746)

Hevsere b. Süheyl (128-131/746-749)

Muğire b. Abdullah (131/749)

Abdülmelik b. Mervan (131-132/749-750)

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia, *The Kurrah Papyri From Aphrodito in The Oriental Institute*, Chicago: The University of Chicago Press, 1998.
- Abdullah Hurşid el-Berî, *el-Kabâi 'lû 'l-Arabiyye fî Mısır fî kurûni 's-selâse el-ulâ li 'l-hicra*, Mısır: Metabiu'l-Mısriyyeti'l-Ammeti li'l-Mekatib, 1992.
- Aksu, Ali, "Emevîler Döneminde Sosyal Tabakalar", İSTEM, 8 (2006), 63-81.
- Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. El-Âs*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Ashtor, Eliyahu, "Egypt" (Arab Period), EJD, VI, 230-231.
- Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Gökkuşbucağı, 2005.
- İslam Toplumunda Yahudiler: Abbasî ve Fatimî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Athamina, Khalil, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, New York- Köln: E. J. Brill Leiden, 1997, 101-113.
- "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskanı" (çev. Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İFD*, 2 (2000), 203-226.

- Arnold, Thomas Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi* (çev. Bekir Yıldırım, Canker İlhan Polat), İstanbul: İnkılab Yayınları, 2007.
- Ayar, Kenan “Sahabe Dönemi İktidar Mücadelesinde Arap Dâhilerinden Kays b. Sa'd”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İFD*, 20-21 (2005), 115-169.
- Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim, *Emeviler*, Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Aycan, İrfan; Söylemez, Mahfuz; Yurtseven, Necmeddin, *Apokrif Tarih Yazıcılığı - Mısır'ın Fethi Bağlamında Bir Eser İncelemesi-*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- Aycan, İrfan, “Müslüman Yönetimlerde Bir Arada Yaşama Tecrübeleri (Emevi Modeli)”, *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu - 1998*, 1998, 31-39.
- “Ömer b. Abdulaziz ve Gayr-i Müslimler”, *Dinî Araştırmalar*, 1/3 (1999), 65-81.
- Azimli, Mehmet, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, III/6 (2005), s. 177-193.
- “Benî Süleym”, *DİA*, XXXVIII, 55-56.
- Balcı, İsrâfil, *İlk İslam Fetihleri –Savaş Barış İlişkisi-*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Bates, Michael, “Coins and Money in the Arabic Papyri”, *Documents De L'İslam Medieval Nouvelles Perspectives De Recherche*, Paris: Institut Francais D'Archeologie Orientale Du Caire, 1991, 43-64.

- Belazürî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân –Ülkelerin Fetihleri-* (çev. Mustafa Fayda), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bell, H. I., “Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum”, *Der Islam*, ? (1911), 267-283, 372-384.
- “Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum”, *Der Islam*, III/1 (1912), 132-140, 369-373.
- “Translations of the Greek Aphrodito Papyri in the British Museum”, *Der Islam*, ?, (1913), 132-140, 369-373.
- “Two Official Letters Of The Arab Period”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, XII/3-4 (1926), 265-281.
- “Anti-Semitism in Alexandria”, *The Journal of Roman Studies*, 31 (1941), 1-18.
- “The Constitutio Antoniniana and The Egyptian Poll-Tax”, *Journal of Roman Studies*, 37/1-2, 1949, 17-23.
- Bittel, Kurt, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağları* (çev. Halet Çambel), İstanbul: İÜ Yayınları, 1945.
- Brewer, Douglas J.; Teeter, Emily *Mısır ve Mısırlılar* (çev. Nihal Uzan), Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011.
- Butler, Alfred J., *The Arab Conquest of Egypt and The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, Oxford: The Clarendon Press, 1902.
- Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı (H. 1-3/ M. 7-9)*, Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Chehab, Hafez K., “On The Identification of ‘Anjar (‘Ayn Al-Jarr) As An Umayyad Foundation”, *Muqarnas X: An Annual on Islamic Art and*

- Architecture*, Leiden: E.J. Brill, 1993, 42-48.
- DİA, “Kıptîler”, *DİA*, XXV, 424-426.
- Donner, Fred McGraw, *The Early Islamic Conquests*, US: Princeton University Press, 1981.
- Du Bourguet, Pierre, “Copt”, *CE*, II, 599-601.
- Duri, Abdulaziz, *İslâm İktisat Tarihine Giriş* (çev. Sabri Orhan), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habib b. Sa'd el-Kufi, *Kitabu'l-Haraç* (çev. Ali Özek), İstanbul: Özek Yayınları, 1973.
- Ebu'l-Fidâ, İmaduddin İsmail b. Ali Mahmud el-Eyyubi, *Takvîmu'l-Buldân*, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1992.
- el-Daly, Okasha, *Kayıp Binyıl: İslam Dünyasında Hiyeroglifler ve Eski Mısır* (çev. İmran Küçükismailoğlu); İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.
- Eraslan, Sadık, *Sosyo-Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara: Ta-ha Yayıncılık, 1999.
- Erdem, Mustafa, “Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, *AÜİFD*, 36 (1997), 143-178.
- Erkoçoğlu, Fatih, “Abdullah b. Abdümelik b. Mervân, Hayatı ve Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İFD*, XIII/1 (2009), 181-214.
- Foss, Clive, Egypt Under Mu'awiya Part I: Flavius Papas and Upper Egypt, *Bulletin of SOAS*; VXXII/1 (2009), 1-24.
- Gibb, Hamilton A. R., “Arab-Byzantine Relations Under the Umayyad Caliphate”, *Dumbarton Oaks Papers*, 12 (1958), 221-233.

- Görgün, Hilal, “Mısır (Tarih/Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar)”, *DİA*, XXIX, 555-557.
- Gregory, Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi (çev. Ömer Rıza Doğrul), I, Ankara: TTK Yayınları, 1945.
- Grohman, Adolf, *Arabic Papyri From Hirbert el-Mird*, Louvain: Universite de Louvain, 1963.
- “Kurre b. Şerik”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI, 1020-1021.
- Gündüz, Şinasi, *Hıristiyanlık*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.
- Güzel, Ahmet, “Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviye'nin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metotlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM*, X/20 (2012), 41-74.
- Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi* (çev. Abdülhalık Bakır), Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hammâş, Haydar, “Emevîler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü” (çev. İrfan Aycan), *AÜİFD*, XXXVII (1997), 175-190.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, I-VII (çev. İsmail Yiğit v.dğr.), İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Holt, P. M., Lambton, A. K. S., Lewis, B., *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (çev. Heyet), İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Hornung, Erik, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi* (çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2004.
- Ishaq, Emile Maher, “Coptic Language, Spoken”, *CE*, II, 604-607.

Istahrî, Kitâbu'l-Mesalik ve'l-Memâlik

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*

(nşr. Charles C. Torrey), New Haven: Yale University Press, 1920.

İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî, *Sûretü'l-Arz*, Leiden: E.J.Brill, 1938.

İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*,

Frankurt am Main: Institute für Geschichte der Arabisch- Islamischen
Wissenschaften, 1992.

İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki*

Mısr ve'l-Kahire, I, Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, ts.

İbn Zahire, Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed b. Muhammed, *el-Fezâilü'l-bahire*

fî mehâsinî'l-Mısr ve'l-Kahire (thk. Mustafa es-Sakâ, Kamil el-

Mühendis), el-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Muttedidetü: Matbaatu
Dâru'l-Kütüb, 1969.

İbn Zulak, Ebû Muhammed el-Hasen b. İbrâhîm b. el-Hüseyn, *Fezâilu Mısr ve*

ahbâruhâ ve havassuhâ (thk. Ali Muhammed Ömer), ?.

İbnü'l-Esir, *el-Kamil fî't-tarih* (thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), I-XI, Beyrut:

Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Fakih, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak, *Muhtasarü Kitâbu'l*

Buldân (thk. Michael Jan de Goeje), Leiden: E.J.Brill, 1885.

İnan, Afet *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, Ankara: TTK Yayınları, 1987.

John of Nikiu, *The Chronicle of John -Bishop of Nikiu-* (Translated from

Zontenberg's Ethiopic Text by R. H. Charles, D. Litt, D. D.), London:
Williams and Norgate, 1916.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri* (çev. Mehmet Özay), İstanbul:

- Kaknüs Yayınları, 2000.
- “Egypt on the eve of the Muslim conquest”, *The Cambridge History of Egypt -Islamic Egypt 640-1517-* (ed. Carl F. Petry), I, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 34-61.
- Kapar, Mehmet Ali, “Emevî Valilerinden Abdulaziz b. Mervân (ö. 86/705)”, *İSTEM*, 8 (2006), 43-50.
- Kavas, Ahmet, “Hilâl (Benî Hilâl)”, *DİA*, XVIII, 15-19.
- Kaya, Mahmut, “Mikyâsu'n-Nil”, *DİA*, XXX, 52-53.
- Kennedy, Hugh, *The Great Arab Conquests -How the Spread of Islam Changed the World We Live In-*, US: Da Capo Press, 2008.
- “Egypt as province in the Islamic caliphate, 641-868”, *The Cambridge History of Egypt Volume 1: 640–1517* (Ed. Carl F. Petry), Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 62-85.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kub b. Hafs, *Kitâbü'l-Vülât (nşr. Rhuvon Guest)*, Beyrut: Matbaati'l-Âbâ'l-Yesûîn, 1908.
- Kitâbu Fezâilu Mısri'l-mahruse* (thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1997.
- Kubiak, Wladyslaw B., *Al-Fustat –Its Foundation and Early Urban Development-*, Cairo: The American University in Cairo Press, 1987.
- Layton, Bentley, *A Coptic Grammar With Chresomaty and Glossary Sahidic Dialect*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2000.
- Lombart, Maurice, *İslamın Altın Çağı –İlk Zafer Yıllarında İslam-* (çev. Nezh Uzel), İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *el-Mevâiz ve'l-*

- i'tibâr bi- zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, I-II, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Mansel, Arif Müfid, *Mısır ve Ege Tarihi Notları*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1930.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Mısır Tarihi –Arapların Fethinden Bugüne-* (çev. Gül Çağlalı Güven), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Mayerson, Philip, “The Port of Clysma (Suez) in Transition From Roman to Arab Rule”, *Journal of Near Eastern Studies*, 1996, 119-126.
- Mikhail, Maged S. A., “Notes on the Ahl al-Dîwan: The Arab- Egyptian Army of the Seventh through the Ninth Centuries C.E.”, *Journal of the American Oriental Society*, 128/2 (2008), 273-284.
- Morimoto, Kosei, Land Tenure in Egypt During The Early Islamic Period, *Orient*, 11 (1975), 109-153.
- Mukaddesî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Ahsenü't-Tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim* (nşr. Michael Jan de Goeje), Frankfurt am Main: Institute für Geschichte der Arabisch- Islamischen Wissenschaften, 1992.
- Numani, Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, I-II (çev. P. Al), İstanbul: Çağ Yayınları, 1980.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi* (çev. Fikret Işıltan), Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Özdemir, Mehmet, “Fetih-Tebliğ İlişkisi”, *Kutlu Doğum 2003: İslam'ın Güncel Sunumu*, 2006, s. 89-96.
- Özer, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1939.

Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevîler Devrinin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika -18-132/639-750-*, Marmara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993.

Öztürk, Levent, *İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Johnson, A. C., West L. C., *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton University Press 1949.

Papaconstatinou, Arietta, “‘What Remains Behind’: Hellenism and Romanitas in Christian Egypt After the Arab Conquest”, *From Hellenism to Islam - Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East-*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 447-466.

Poliak, A. N., “Samî Doğunun Araplaştırılması” (çev. Bahriye Üçok), *AÜİFD*, III/3-4 (1954), 85-101.

Richter, Tonio Sebastian, “Greek, Coptic and the ‘language of the Hijra’: The Rise and Decline of the Coptic Language in Late Antique and Medieval Egypt”, *From Hellenism to Islam -Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East-*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 401-446.

Robinson, Chase F., *Empire and Elites after the Muslim Conquest –The Transformation of Northern Mesopotamia-*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Severus İbn Mukaffa, *Tarihu Mısır* (thk. Abdulaziz Cemaleddin), I, Mısır: Mektebetü'l-Medbûlî, 2006.

Sijpesteijn, Petra M., “New Rule over Old Structures: Egypt after the Muslim

- Conquest”, *Regime Change In The Ancient Near East and Egypt - From Sargon of Agade to Saddam Hussein-*, (ed. Harriet Crawford), Oxford: Oxford University Press, 2007, 183-200.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed Celaluddin, *Husnu'l-Muhâdara fî tarihi Mısr ve'l-Kahire* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2004.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire: Daru'l-Maarif, 1977-1988.
- Tarakçı, Muhammed, Nestorius ve Kristolojisi, *Uludağ Üniversitesi İFD*, XIX/1 (2010), 215-241.
- Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkması*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, 1984.
- Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (çev. Arif Müfid Mansel), Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Vloten, Gelof Van, *Emevî Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar* (çev. M. Said Hatiboğlu), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julius, *İslamın En Eski Tarihine Giriş* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.
- Wiet, G., “Kıptiler”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, VI, 716-733.
- Ya'kûb Nahle Rufeyle, *Târîhu'l-ümmeti'l-Kıbtiyye*, Matbaati'l-Metropol, 2000.
- Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Cafer, *Kitâbü'l-Buldân*, Leiden: E.J.Brill; 1891.

Tarihü'l-Ya'kubî (thk. Abdülemir Mühennâ), I-II, Beyrut: Şirketi'l-A'lemiyi li'l-Matbuât, 2010.

Yâkût el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdillâh b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-IV, Frankurt am Main: Institute für Geschichte der Arabisch- Islamischen Wissenschaften, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Berberîler", *DİA*, V, 478-483.

Yıldız, Nuray, "Papurüs", *DİA*, XXXIV, 162-163.

Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *DİA*, XXIX, 424-426.

Yüksel, Ahmet Turan, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İlk İslam Fetihleri", *Selçuk Üniversitesi İFD*, 6 (1996) s. 169-196.

Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Mümin Çevik), I-V, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.

ÖZET

BEYAZYÜZ, Kevser, *Mısır'da Toplum, Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Yaşam – Fethinden Emevîler Döneminin Sonuna Kadar (18-132/639-750)-*, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Nahide BOZKURT, Ankara Üniversitesi, 2015, V+116 sayfa.

Tez, giriş, üç bölüm (I. Bölüm: Toplum, II. Bölüm: Sosyo-kültürel Yaşam ve Üçüncü Bölüm: Ekonomik Yaşam), sonuç ve ekten oluşmaktadır.

Fetihlerle birlikte Müslümanlar Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarına ait toprakların hâkimi haline gelmişlerdir. Bu durum fethedilen topraklarda İslam'ın ve Arap kültürünün yayılmasına neden olmuştur. Hz. Ömer döneminde fethedilen Mısır bu tecrübenin ilk yaşandığı yerlerden biridir. Tezde, fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar Mısır'daki toplum, sosyo-kültürel ve ekonomik yaşam incelenmiş, yaşanan önemli değişimler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tezin giriş kısmında antik dönemden başlayarak Mısır'ın Emevîler döneminin sonuna kadarki tarihsel süreci özetlenmiştir. Birinci bölümde Arapların da gelmesiyle birlikte oluşan toplum yapısı incelenmiştir. İkinci bölümde ise, sosyo-kültürel yaşamın evler, giyim-kuşam, dinî bayramlar ve festivaller gibi unsurları hakkında bilgi verilmiştir. Son kısım olan üçüncü bölümde de ekonomik yaşam tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Emevîler, toplum, sosyo-kültürel yaşam

ABSTRACT

BEYAZYÜZ, Kevser, *Society, Socio-Culturel and Economic Life in Egypt -From the Arab Conquest to the End of the Umayyad Period (18-132/639-750)-* Master thesis, Advisor: Prof. Dr. Nahide BOZKURT, Ankara University, 2015, V+116 pages.

The thesis comprises an introduction, three chapters (I. Society, II. Socio-Culturel Life, III. Economic Life), a conclusion and an additional.

With the conquests, Muslims have become the administrator of the Byzantine and Sassanian Empire's territory. This situation has led to the spread of Islam and Arab culture in the conquered lands. Egypt conquered during the caliphate of Hz. Umar is one of the places where lived this experience first. In this thesis, From the Arab Conquest to the End of the Umayyad Period Egypt's society, socio-culturel and economic life were analysed and attempted to identify important changes.

In the introduction, the historical process starting from Ancient Egypt until the end of Umayyad period is summarized. The first chapter surveys the social structure formed with the coming of the Arabs. In the second chapter, information are given about factors of the socio-cultural life such as home, clothing and finery, religious holidays and festivals. At last, in the third chapter is depicted in economic life.

Key Words: Egypt, Umayyad, society, socio-culturel life